

**KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX**

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin N° 66

September 1984

Redacteurs	{	Dr. L. J. Vandewiele
Rédaction		Dr. D. A. Wittop Koning

INHOUD / SOMMAIRE

Bij de 200e verjaring van de geboorte van Apr. F.W. Sertürner (L.J. Vandewiele)	1
De controverse over de vrouwelijke apothekers in de farmaceutische wereld van de 19e eeuw (L.J. Vandewiele)	2
De geschiedenis van de farmacie : een terugblik in bewondering (H.A. Bosman-Jelgersma)	8
De ziekenhuisapothek in Nederland in de 19e eeuw, in het bijzonder te Rotterdam (M.J. van Lieburg)	14
Vroegste ontstaan en ontwikkeling van het apothekersberoep in Vlaanderen, voornamelijk te Gent (Chr. De Backer)	25
De balseming van Prins Willem van Oranje (H.A. Bosman-Jelgersma en H.L. Houtzager)	47
Pieter van Hamel en diens Pharmacopaea Hodierna (F.A.H. Peeters)	51
Wetenschappelijke Mededelingen	72
Boekbesprekingen	73

BIJ DE 200e VERJARING VAN DE GEBOORTE VAN APR. F.W. SERTURNER

L.J. VANDEWIELE

De naam Sertürner is verbonden aan de ontdekking van de morfine. Dit zal aan iedere apoteker bekend zijn. Wat minder bekend is, maar daarom niet minder belangrijk, is het feit dat hij de grondlegger is van de alkaloidchemie.

Friedrich Wilhelm Sertürner werd op 19 juni 1783 geboren te Neuhaus bij Paderborn (Westfalen). Hij studeerde farmacie te Paderborn bij F.A. Cramer, de apoteker van de prinsbisschop en vestigde zich als apoteker in Einbeck, daarna in Hameln, waar hij op 20 februari 1841 overleed.

Nog gedurende zijn studententijd vroeg Sertürner zich af, waaraan de werkzaamheid van een geneeskundige plant te wijten was: was de gehele plant werkzaam of zouden er in de plant een of meerdere bestanddelen steken, die voor de werkzaamheid verantwoordelijk zijn. Hij kende de stelling van Paracelsus, die een «Virtus», een hypotetische kracht, in ieder geneesmiddel veronderstelde. Sertürner vroeg zich af of de Virtus in de plant geen reële stof zou kunnen zijn? Hij zette zich aan de arbeid om zo'n stoffelijk werkzaam bestanddeel te vinden. Zijn keuze viel op opium, hij vroeg zich af of hier een bestanddeel zou in te vinden zijn, die de pijnstillende en slaapverwekkende eigenschappen van opium zou verklaren. Na 56 mislukte pogingen, die hij in een mededeling beschrijft, gelukte het hem in 1804 (hij was toen slechts een drielal jaren apoteker) morfine te isoleren. Hij gaf er de naam Morphinum aan, naar Morpheus, de god van de slaap.

Hij meende eerst te doen te hebben met opiumzuur, maar zag naderhand dat de stof alkalisch reageerde en hij noemde de stof een *plantenalkali*.

De prioriteit van de uitvinding van morfine werd gekontesteerd door Séguin en ook door Derosne. Gay-Lussac nam de verdediging van Sertürner op zich. Zeker is dat hij de eerste was die de alkalische natuur van de stof heeft vastgesteld. Hij publiceerde zijn bevindingen in Trommendorffs Journal der Pharmazie in 1811: Ueber das Opium und dessen kristallisierbare Substanz. Het was Apr. Wilhelm Meissner die in 1819 de term *alkaloïde* invoerde.

Sertürner had met deze ontdekking de stoot gegeven aan de alkaloidchemie, die de farmakognosie in wetenschappelijke banen leidde en een kettingreactie in gang bracht in het wetenschappelijk onderzoek. Onmiddellijk worden door veel apotekers allerlei planten onderzocht en alkaloiden opgespoord en ontdekt. Het is opvallend hoeveel apotekers, in de primitieve laboratoria waarover zij beschikten, aan dit proces hebben deelgenomen. Dat Sertürner aan de basis van deze wetenschappelijke explosie mocht liggen is dan ook zijn grootste verdienste.

Van 18 tot 21 juni 1983 vond te Paderborn een Sertürner-Symposium plaats; een Sertürner-tentoonstelling loopt in het Duitse Apoteken Museum in Heidelberg. Een weldoener van de mensheid, een groot apoteker wordt hierdoor terecht gehuldigd. Winkler Prins Encyclopedie vond het niet nodig ook maar zijn naam te vermelden!

Dr. L. Vandewiele

DE CONTROVERSE OVER DE VROUWELIJKE APOTEKERS IN DE FARMACEUTISCHE WERELD VAN DE 19^e EEUW*

L.J. VANDEWIELE

Door de diensten van het Archief van de RUG liep van 23 november tot 18 december 1982 een tentoonstelling «De eerste generaties meisjesstudenten aan de RUG (1882-1930)». Er werd terzelfdertijd een boek uitgegeven onder dezelfde titel van de hand van A.M. Simon-Van der Meersch (1). Afgezien van de zeer slechte illustraties, een interessant boek.

Tot aanvulling bij het hoofdstuk «Het onthaal van de meisjesstudenten 1. De academische overheid – 2. De professoren en studenten – 3. De buitenwereld», wil ik de eenzijdige negatieve beoordeling, zoals de auteur die geeft, relativeren: Terecht wijst de auteur er op, dat de beroepsvereniging van apothekers als eerste geconfronteerd werd met vrouwelijke kollega's; minder terecht is de beoordeling, dat deze confrontatie volstrekt negatief zou geweest zijn.

We zullen ons beperken tot twee eigentijdse persoonlijkheden uit de farmaceutische wereld, die over deze kwestie hebben geschreven en op het eerste zicht diametraal tegenover elkaar stonden; het gaat om Apr. Edouard Van der Heyden (1829-1883), hoofdredakteur van *Journal de Pharmacie d'Anvers* en Apr. Louis De Nobeles (1849-1924), hoofdredakteur van *Revue pharmaceutique de la Flandre Orientale*.

Van der Heyden was een vurige voorstander van de emancipatie van de vrouw: niets staat minder vast dan de intellectuele superioriteit van de man op de vrouw, schreef hij. De Nobeles was meer genuanceerd, hij zei dat op het eerste zicht het beroep van apotheker een geschikt beroep lijkt voor het schoon geslacht maar dat bij nader toezien dit niet zo zeker is.

Beide auteurs schreven over dit onderwerp naar aanleiding van de afkondiging en de nefaste gevolgen van de wet van 20 mei 1876, waardoor de deuren van de universiteiten wagenwijd voor iedereen werden opengezet: geen ingangsexamen meer, geen eisen van voorafgaande studies. Wie daar zin in had kon zich laten inschrijven, ook als vrije leerling; bij deze laatste waren veel meisjesstudenten, die uit interesse een of ander vak volgden (veelal was dat geschiedenis van België of kunstgeschiedenis) of eenvoudig omdat het chic stond aan een universiteit «gestudeerd» te hebben of alleen maar om een student aan de haak te slaan. Het middelbaar onderwijs voor meisjes was alleszins summier en zeker niet geschikt als pre-universitaire opleiding.

Het artikel 43 van de wet van 20 mei 1876 zegt ook nog: De regering wordt gemachtigd de voorwaarden vast te leggen, volgens dewelke aan vrouwen toegelaten wordt sommige takken van de geneeskunde uit te oefenen. De academische raad,

* Voordracht gehouden op het Kongres van de Kring van de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux te Leiden, op 22-23 oktober 1983.

hierover geraadpleegd, durft geen stelling innemen en zegt liever het resultaat van het experiment in andere landen af te wachten (2).

In de farmaceutische wereld waren er, voor wat betreft de hogere studies voor vrouwen, zoals gezegd voor- en tegenstanders. Deze laatste waren zonder enige twijfel in de meerderheid, niet zozeer omdat zij tegen de ontvoogding van de vrouw waren, maar omdat de gevolgen van de wet van 1876 zich in het apothekersmilieu het sterkst liet gevoelen. Er kwamen veel te veel apothekers uit de universiteiten, in de gemeenten konden zij zich niet vestigen vanwege de kumulatie van de dokters en de steden geraakten oververzadigd, men klaagde dat er meer apotheken waren dan verlichtingspalen!

Ook het intellectueel peil van de pletora nieuw gepromoveerden liet fel te wensen over. Zo jammerde Apr. Camille Anneessens, de sekretaris van de Société de Pharmacie d'Anvers, op bittere wijze: «pour ne parler que de l'enseignement pharmaceutique, jamais on ne vit en Belgique un plus grand nombre de nullités sortis de nos universités.» (3)

Dat overschot van werkloze apothekers werd gretig geëxploiteerd door de drogisten, die zo'n apotheker engageerden, in hun drogisterij een apotheek openden en met de hun eigen handelsgeest dit aan hun geëerd cliënteel met veel tamtam lieten weten, en terloops ook een vermindering op de prijzen toestonden (door sommigen tot 50% op de magistrale bereidingen). Wanneer het apothekerskorps nu nog zou aangroeien met vrouwelijke apothekers, wat te voorzien was als gevolg op de wet van 1876, zou het op een catastrofe uitlopen, zo vreesde men.

Apr. Louis De Nobele vertolkte de mening van menig apotheker, wanneer hij op een vergadering van de Association générale pharmaceutique de Belgique, op 26 september 1883, een oordeel uitsprak over de beoefening van de farmacie door vrouwen. Hij doet dit op halfschertsende-half ernstige toon: (in vertaling) «Men kan de kwestie van verscheidene kanten beschouwen. Vooreerst de specifieke ingesteldheid van de vrouw; is die wel aangepast aan de omstandigheden waarin een apotheker zich bevindt? Welke teleurstellingen gaat zij niet tegemoet, omdat op zeker ogenblik haar ambitie uitging naar het beroep van apotheker. Haar vrijheid is zij kwijt, de familiale geneugten worden haar ontzegd en onmogelijk gemaakt door de professionele bezigheden, de directie van het huishouden moet zij noodzakelijkerwijze aan personeel toevertrouwen; haar nachtrust, zo nodig voor haar zwak gestel moet zij aan haar plicht opofferen. Ziedaar wat zij mag verwachten van een universitaire graad, die tegenwoordig maar naar een bescheiden broodwinning leidt. Wij zijn overtuigd, dat de gevoelige natuur van de vrouw enorm te lijden zal hebben van het laboratoriumwerk en al wat daarmee gepaard gaat, van de bruuske temperatuursveranderingen door het voortdurend over en weer lopen van de kelder naar de zolder, van het laboratorium naar de officina. Iedere confrater weet bij ondervinding hoe slecht voor de spijsvertering de veelvuldige onderbrekingen van de maaltijden zijn, die men zelfs op geen vastbepaalde tijdstippen kan nemen (4). Men heeft als men denkt aan de verwoestingen die zo een regime aan deze delikate wezens kan aanrichten. Zo zij ook maar één ogenblik

nadachten over het triestige lot dat hen te wachten staat, zouden zij zich wachten van een beroep te kiezen dat hunne dunne vingertjes zal misvormen, hun fijne delikate huid zal besmeuren, hun blanke mollige handen op een onherstelbare wijze zal bevlekken. Welke weerzinwekkende verrichtingen wachten hen in onze laboratoria. Welke grofheden vanwege het publiek. Hoe zal haar eerbaarheid te lijden hebben onder de brutale revelaties van sommige voorschriften. Ik kan niet anders dan hen beklagen omdat ze een toekomst zonder charmes verkiezen, terwijl zij kunnen trouwen met een echte apoteker en zich overgeven aan de zoete bezigheden van meesteres des huizes, van huismoeder! Maar kom, genoeg gekheid, laat ons ernstig zeggen wat wij denken over de uitoefening van vrije beroepen door vrouwen. Het zou in hoge mate onbillijk zijn hen de toegang tot om het even welk beroep te ontzeggen, maar dan moet men ze ook op gelijke voet bejegenen als de mannen. Zo het waar is dat sommige mannen onvoorbereid aan de universiteit komen, wat dan gezegd over de vrouwen, die een groot deel van hun tijd hebben besteed aan manueel niet wetenschappelijk werk; een opleiding op wetenschappelijk gebied is voor vrouwen nagenoeg onbestaand, bij gebrek aan onderwijsinstellingen, dien naam waardig... Een onmiddellijke oplossing is deze: organisatie van het middelbaar onderwijs voor vrouwen en examen bij aanneming aan de universiteit, zonder onderscheid van sexe.» (5)

Kan men Apr. De Nobele geen voorvechter noemen van de vrouwenemancipatie, toch moet gezegd dat hij de kwestie objectief bezag en de vinger op de wonde legde: de meisjes werden te weinig voorbereid op universitaire studies.

Apr. Ed. Van der Heyden was minder genuanceerd, hij was heel en al vóór. Hij schreef in *Journal de Pharmacie d'Anvers* een artikel: Emancipation de la femme (6). Hij schreef dit artikel naar aanleiding van het feit, dat een dame haar examen voor apoteker had afgelegd aan de universiteit van Rijsel en zich had gevestigd te Roubaix. Hij wijst er op, dat er reeds een precedent geweest was in Nederland waar «une demoiselle Jacobs de Sappemeer» het diploma van apoteker had verworven (1881).

Hij schrijft (in vertaling): «Wij zien niet met een kwaad oog, dat de vrouw zich emancipeert door het werk noch dat zij naast het sterke geslacht haar plaats onder de zon opeist. De opvoeding van de juffrouwen heeft grote vorderingen gedaan en het zou een belachelijke pretentie van onze kant zijn hen de toegang tot de vrije beroepen te ontzeggen, onder voorwendsel dat alleen de mannen bekwaam zijn om deze uit te oefenen. «Rien n'est moins prouvé que la supériorité intellectuelle de l'homme sur la femme... » Vrouwen hebben uitgeblonken in de letteren, in de kunsten, waarom zouden de wetenschappelijke beroepen hen moeten ontzegd blijven? Vorig jaar heeft men in Engeland de kwestie van de intrede van de vrouwen in de apoteken aangeraakt en een medisch blad *The Lancet* heeft gemeend te moeten besluiten dat, indien deze vernieuwing zou worden doorgevoerd, de gevallen van vergiftiging door onvoorzichtigheid op een afschrikwekkende wijze zouden toenemen! Wat is daarvan waar? In Holland heeft men over hetzelfde probleem een enquête gedaan met als resultaat een schitterende logenstraffing van de sinis-

tere voorspelling van het Engels blad. Vrouwen zijn in Holland reeds lang aanvaard als assistenten in de apoteken, zowel in de grote als in de kleine steden en men is er vol lof over hun hulp, hun schranderheid, hun vaardigheid, hun stiptheid, hun beleefdheid; men schat ze over het algemeen in alle opzichten hoger dan de mannelijke assistenten. Wij zijn van oordeel, dat de toelating van vrouwen in de apoteken een noodzaak is in onze tijd... Ver van de zagezegde inval van de vrouwen in de farmacie als een gesel te beschouwen, aanzien wij deze als een weldaad, een echte vooruitgang, een geluk voor onze confraters in de toekomst... De kwestie aangaande de geschiktheid der vrouwen om de farmacie te beoefenen is in hun voordeel uitgevallen door de ondervinding opgedaan bij onze noorderburen, die men niet gauw zal beschuldigen van voorliefde voor utopieën. Wij mogen en moeten er ons aan verwachten, dat ook hier binnenkort apoteken zullen beheerd worden door vrouwen en wij geloven stellig, dat zij onze kunst zullen praktiseren even goed en misschien met meer waardigheid dan vele van onze huidige confraters. Mocht u zich nog illusies dienaangaande maken, weet dan dat in de *Etoile belge*, nr. 8 van deze maand, er het volgende te lezen staat:

«Dit jaar hebben 8 juffrouwen zich laten inschrijven aan de Luikse universiteit: 4 in de kandidatuur farmacie, 2 in de kandidatuur natuurlijke wetenschappen, een in de geneeskunde en een voor het doctoraat wetenschappen.» En men verzekert ons dat aan de Brusselse universiteit ook verscheidene juffrouwen de lessen volgen in de Fakulteit van wetenschappen, waaronder enige voor de farmacie opteren. «Nous souhaitons dès à présent la bienvenue à ces futures consœurs» en we hopen dat zij, die het aangedurfd hebben het dwaze vooroordeel dat hen uit de vrije beroepen sloot te negeren, de moed zullen opbrengen te volharden en niet halfweg te zullen blijven steken.»

Dit fris geluid vanwege Apr. Ed. Van der Heyden ten opzichte van zijn toekomstige vrouwelijke kollega's toont aan, dat de eisen van de apotekers voor strengere studies en betere selectie bij de aanneming aan de universiteit, niet waren ingegeven tegen de vrouwen, zoals wel eens ten onrechte wordt beweerd (7). Deze eisen sproten voort uit een bezorgdheid om het beroep gaaf te houden. Veel te veel apotekers doorspartelden de studies en verkregen hun diploma zonder voldoende bekwaamheid.

Toen de wet van 10 april 1890 eindelijk het hoger onderwijs grondig hervormde had dit voor gevolg, dat niet alleen het aantal vrouwelijke apotekers verminderde maar het aantal apotekers in het algemeen. Waar in ons land in 1890: 151 apotekers promoveerden, in 1891: 176, in 1892: 124, verminderde het aantal ten gevolge van de wet van 1890 op indrukwekkende wijze: in 1893: 84, in 1894: 83, in 1895: 47, in 1896: 41, in 1897: 39.

Dat het aantal meisjesstudenten verminderde, dat er b.v. te Gent in 15 jaar geen enkele apotekeres meer afstudeerde was niet het gevolg van het feit, dat zij door apotekers geweerd of genegeerd werden, maar alleen omdat weinig of geen meisjes het getuigschrift konden voorleggen van ten minste zes jaar humaniora, rhetorica inbegrepen, zonder hetwelk de toegang tot de universiteit onmogelijk was.

Toen in 1885 de eerste vrouwelijke apoteker te Luik werd gepromoveerd en haar aanvraag deed om te mogen praktizeren, namen de apotekers het voor haar op: «het is onzinnig iemand de studies te laten doen en haar dan een diploma honoris causa te geven» schreef de *Revue pharmaceutique de la Flandre Orientale* (8). Ook toen in 1888 Maria Popelin als eerste afgestudeerde advokate zich aan de balie te Brussel wilde laten inschrijven, werd haar dat geweigerd door het Hof van Kassatie met de argumentatie: dat de natuur van de vrouw, de zwakheid van haar gestel, haar roeping tot het moederschap en de leiding van het huishouden, haar ongeschikt maken tot de kamp en de vermoeidheid eigen aan de balie. De apotekers vonden zulks onaanneembaar. In de *Revue pharmaceutique des Flandres* (9) verscheen in 1889 een artikel onder de titel: *La femme et les professions libérales*, onder het motto:

Ce n'est point une qualité dans une femme d'être savante.

La Fontaine

La science rend les hommes rarement aimables, les femmes jamais.

Beauchêne

Daarin wordt gepleit voor het recht der vrouwen om advokaat te worden. Er wordt daarin aangemerkt, dat de apotekers eerst ook zegden «Acceptez la main d'un pharmacien et vous aurez à la fois le diplôme et l'homme», maar dat zij nu tot andere gevoelens gekomen waren. De vraag wordt gesteld, waarom vrouwen mogen dokter of apoteker worden en geen advokaat. Vroeger waren wij daar ook tegen, maar «nous avons changé d'avis. Qu'en pensent nos magistrats?».

De magistraten waren blijkbaar een andere mening toegedaan. Het zal nog tot 1922 duren eer een wet de toelating van vrouwen tot de balie zal goedkeuren, blijkbaar tegen de zin in van de magistraten, immers in 1946 zei de toenmalige prokureur-generaal van Luik in zijn mercuriale, dat de vrouw niet gemaakt is voor het leven in het justitiepaleis. Het gerechtelijke leven is een strijd en de vrouw is niet gemaakt voor de strijd. Justitie moet gebeuren zonder passie, wijs en voorzichtig. De vrouw is daartoe niet geschikt: haar temperament en haar sentimentaliteit verzetten zich tegen een deugdelijke werking van de justitie.

Van kerkelijke zijde was men al evenmin gediend met vrouwelijke studenten; het zal tot 1920 duren eer vrouwelijke studenten werden toegelaten aan de katolieke universiteit van Leuven; eerst in 1925 zal de eerste vrouw er het diploma van apoteker behalen.

Het apotekerskorps is stellig in zijn oordeel over vrouwenemancipatie niet strenger geweest dan de beoefenaars van andere vrije beroepen, we zouden eerder denken dat zij het mildst van al waren. Van zodra de hervorming van het secundair onderwijs voor meisjesstudenten dit mogelijk maakte, hebben deze dan ook gretig van de mogelijkheid apoteker te worden gebruik gemaakt, zoals de geschiedenis ons leert.

REFERENTIES

1. A.M. Simon-Van der Meersch, De eerste generaties meisjesstudenten aan de rug 1882-1930. Uit het verleden van de RUG. Redactie K. De Clerck. Nr 13. Onderbergen 1, Gent, 1982, 314 blz., ill. Prijs 400 fr
2. Men weet dat de vrijzinnige wet van 1876 spoedig als fataal werd ervaren en gekorrigeerd door de wet van 10 april 1890, waardoor de aspirant-hoogstudent een getuigschrift moest voorleggen, dat hij gedurende ten minste zes jaar een leergang van humaniora, rhetorika inbegrepen, met vrucht had gevolgd.
3. Journal de Pharmacie d'Anvers, 1888, p. 57.
4. Men weet dat er toen in de apoteken geen sluitingsuren noch zondagsrust noch verlof bestonden.
5. Association générale pharmaceutique de Belgique. Discours prononcé à la Séance du 26 Septembre 1883 par L. De Nobele, Vice-Président de l'Union pharmaceutique de la Flandre Orientale, etc. comme délégué de ce cercle (Extr. du Journal de Pharmacie d'Anvers). Anvers. Impr. Dirix, rue de Margrave, 6, 1884.
6. Journal de Pharmacie d'Anvers, 38 (1882), p. 514-517.
7. A.M. Simon-Van der Meersch, o.c., p. 75.
8. Revue pharmaceutique de la Flandre Orientale. 1 (1885), p. 271.
9. Revue pharmaceutique des Flandres. 5 (1899). p. 225.

Dr. L.J. Vandewiele

DE GESCHIEDENIS VAN DE FARMACIE: EEN TERUGBLIK IN BEWONDERING*

H.A. BOSMAN-JELGERSMA**

DE FARMACIE ALS WETENSCHAPPELIJK VAK

De Leidse historicus Johan Huizinga schrijft in zijn 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw' over het verleden: 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw, dat is een verleden werkelijkheid, dat wil zeggen een abstracte werkelijkheid, maar niettemin zoo vol leven en gedaante, dat de voorstelling nauwelijks als abstract aandoet. Om zulk een werkelijkheid scherp in het oog te vatten kiest men het best zijn uitgangspunt daar, waar alle weten ontspruit, dat is in de verbazing over het feit, dat al dit leven eenmaal werkelijkheid was'.¹

Ik wil tijdens deze bijeenkomst spreken over de geschiedenis van mijn vak, de farmacie. Wat is farmacie? Mijn leermeester Prof. Dr. E.H. Vogelenzang gaf hiervan de volgende, duidelijke definitie: 'Farmacie is de wetenschap die langs fysische, chemische en biologische weg biologisch werkzame stoffen bestudeert en de als geneesmiddel geschikte stoffen bruikbaar maakt voor toepassing in de geneeskunde'. Een definitie die verband legt tussen geneeskunde en farmacie.

De geschiedenis van de farmacie is niet los te zien van die der geneeskunde. In de oudheid was de geneesheer tevens apotheker, hoewel hij zich vaak liet assisteren door mensen die zich hadden gespecialiseerd in het zoeken van kruiden of het mengen van zalven. Toch was er in Bagdad al in de achtste eeuw een apotheker gevestigd, want de Arabieren wisten reeds hoe ongewenst het was indien één persoon zich zowel met het voorschrijven als met het bereiden en afleveren van geneesmiddelen bezig hield. De scheiding tussen geneeskunde en farmacie begon in 1240, nadat Keizer Frederik II von Hohenstaufen een verordening had uitgevaardigd die de onafhankelijkheid van de twee beroepen regelde. Sindsdien gingen ook de geschiedenis der farmacie en die der geneeskunde hun eigen weg.

De ontwikkeling van het farmaceutische beroep in ons land, waar eeuwen lang de opleiding van de apotheker geheel in het gildewezen verankerd was en de 'leerling' de vaardigheid en de kennis van het vak bij een 'meester-apotheker' opdeed, zou pas in het jaar 1815 officieel tot ontplooiing komen. In dat jaar werd bij de invoering van het 'Organiek Besluit' een eerste stap gedaan tot erkenning van de farmacie als wetenschappelijk vak. Deze regeling opende de mogelijkheid aan de universiteit te promoveren tot 'Artis pharmaceuticae Doctor', hoewel hieraan de promotie als 'Medicinae Doctor' moest zijn vooraf-

gegaan. De artsennijbereidkunde kreeg dus slechts erkenning als wetenschappelijk vak via de medische faculteit. Door de geneeskundige wetten van Thorbecke van 1865 en het opnemen van de apothekersopleiding in de faculteit der wis- en natuurkunde, volgens de 'Wet op het Hooger Onderwijs' van 1876, was de basis gelegd voor de vorming tot apotheker door een universitaire studie. Thans is farmacie een wetenschap, waarvoor kennis van een aantal exacte vakken, zoals scheikunde, biologie en wis- en natuurkunde, onmisbaar is. In zijn praktische beroepsuitoefening maakt de apotheker van deze kennis gebruik. Zoals bij het analyseren van grondstoffen: het kwaliteitsonderzoek; bij de beoordeling van de praktische toepassing der geneesmiddelen: de farmacotherapie; bij het onderzoek van de gang van het geneesmiddel in het lichaam: de farmacokinetic.

Het zal duidelijk zijn dat in de farmaceutische geschiedschrijving gedeelten uit de historie van deze belangrijke, exacte wetenschappen niet kunnen worden gemist. Daarnaast omvat deze geschiedschrijving ook die van het apothekersberoep in de ruimste zin des woords, zoals de opleiding van de apotheker, de wetenschappelijke ontwikkeling van het vak en de voorwaarden of omstandigheden waardoor die ontwikkeling werd beïnvloed. Ook de geschiedenis van de farmaceutische technologie, industrie en groothandel en de farmaceutische cultuurgeschiedenis zijn belangrijk. Voorts dient men zich af te vragen wat de plaats van de apotheker en het 'instituut' apotheek in de samenleving is geweest. Hoe belangwekkend kunnen daarnaast levensgeschiedenissen van apothekers uit het verleden zijn! Het is bovendien zinvol de ontwikkeling van de apotheekbouw en -architectuur, evenals die van de in de apotheek gebruikte apparatuur, voorraadpotten en van datgene wat tot de inrichting van een apotheek behoorde en nu in musea of elders bewaard wordt, te onderzoeken. Door zo'n terugblik in het verleden kan de 'verbazing over het feit dat al dit leven eenmaal werkelijkheid was', zoals Johan Huizinga schreef, overgaan in bewondering voor veel wat door onze voorvaders – collega's – apothekers werd gepresteerd.

Nu er aan deze universiteit een bijzondere leerstoel voor de geschiedenis der farmacie is ingesteld en mij de eer te beurt is gevallen deze te bezetten, past het mij allereerst met u terug te zien in de tijd,

*Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis der Farmacie aan de Rijksuniversiteit Leiden op 4 november 1983. De tekst is ten behoeve van deze publikatie op enkele punten gewijzigd, in overleg met de auteur.

**Mathenesselaan 1, 2343 HA Oegstgeest.

naar hen die door woord en geschrift de geschiedenis van de farmacie in ons land gestalte hebben gegeven.

FARMACEUTISCH-HISTORICI TE AMSTERDAM

In 1842 werd de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie opgericht. Dertien jaar later, in 1855, schreef ze een prijsvraag uit waarvan de vraagstelling luidde: 'Er wordt gevraagd eene beknopte geschiedenis van het apothekerswezen in ons Vaderland met aanwijzing van den tijd, wanneer de pharmacie als eene zelfstandige tak der geneeskunde is opgetreden en in betrekking tot den invloed van hare beoefening op de vorderingen van de scheikunde en andere natuurkundige wetenschappen'. Ondanks de uitgeloopte beloning van tweehonderd gulden bleef de vraag onbeantwoord. Ruim twintig jaar later, in 1876, kwam uit de algemene vergadering van de Maatschappij het voorstel althans gegevens voor een geschiedschrijving bijeen te brengen, maar dit werd niet aangenomen. Toen in april 1879 de Zwitserse hoogleraar Schaer de Maatschappij voorstelde mee te werken aan een project 'Geschiedenis der Pharmacie', waaraan elk Europees land zijn bijdrage zou moeten leveren, deed het Hoofdbestuur van de Maatschappij een beroep op alle leden om farmaceutisch-historische gegevens te verzamelen. Willem Stoeder ordende dit materiaal en in 1891 verscheen zijn boek 'Geschiedenis der Pharmacie in Nederland'.²

Stoeder was in 1878 te Amsterdam benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de artsijbereidkunde. Hij was het overigens die de eerste vrouwelijke studente in de farmacie ontving met de woorden: 'Juffrouw Jacobs, ik moet u gulweg bekennen dat ik liever een dame met een breikous in de hand zie dan op mijn collegebanken'. Deze Charlotte Jacobs, een zuster van Aletta Jacobs, legde in 1881 het apothekersexamen af en was hiermee de eerste vrouwelijke apotheker van ons land.³ Stoeder trachtte voortdurend zijn studenten te interesseren voor de geschiedenis van de farmacie. Elk nieuw collegejaar begon hij met een historisch onderwerp, zoals 'Onze Pharmacopeeën', 'De geneesmiddelen van voorheen en thans', 'Roemvolle arbeid op Pharmaceutisch gebied', 'De Pharmaceutische Wetgeving in Nederland' en in één van deze colleges merkt hij het volgende op: 'Ik behandel een historisch onderwerp, gedachtig aan de woorden van Daguin: "Sans l'histoire de la science, il n'y a pas de science complète".' Toen Stoeder op 8 juni 1901 zijn hoogleraarsambt neerlegde sprak hij: 'Een afzonderlijk college over geschiedenis der pharmacie en pharmaceutische wetgeving acht ik zeer noodig'.^{4,6}

Eén van Stoeders studenten was Pieter van der Wielen; zijn leermeester had in hem een grote interesse voor de geschiedenis van de farmacie gewekt. Van der Wielen werd in 1909 te Amsterdam buitengewoon hoogleraar in de artsijbereidkunde en hij sprak in zijn oratie over: 'De grondslagen der artsijbereidkunde'. Evenals zijn voorganger Stoeder gaf Van der Wielen in zijn rede een historisch overzicht. Als geen ander kende hij de geschiedenis van zijn vak. Bovendien was hij een groot kunstken-

ner en verzamelaar van waardevolle farmaceutische utensiliën. Zijn colleges hadden veelal een historische achtergrond en talrijke publikaties over de farmaceutische geschiedenis van steden als Amsterdam, Delft, Groningen, Haarlem, Leiden en Maastricht, geven een beeld van zijn veelzijdige kennis op dit gebied. Het was voor Van der Wielen een grote teleurstelling dat, toen in zijn laatste levensjaren de krachten afnamen, het hem niet meer mogelijk was het vele dat hij op farmaceutisch-historisch gebied nog had willen doen, te volbrengen. Zo had hij graag het boek van Stoeder willen bewerken en herschrijven. Een commissie onder zijn voorzitterschap had zich reeds belast met de taak hiervoor nieuwe gegevens te verzamelen, zodat in 1942, ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de Maatschappij, een heruitgave van dit boek zou kunnen verschijnen. Dit jubileum is als gevolg van de oorlogsomstandigheden niet gevierd en het boek van Stoeder is nog steeds niet herschreven.⁷

De historie herhaalde zich. Eén van Van der Wielens studenten, Wittop Koning, raakte geïnteresseerd in de geschiedenis der farmacie. In 1942 promoveerde hij op een proefschrift over een historisch onderwerp: 'De handel in geneesmiddelen te Amsterdam tot omstreeks 1637'. Tot nu toe verschenen ruim tweehonderd publikaties op farmaceutisch-historisch gebied van zijn hand. Ik spreek hier de hoop uit dat het hem gegeven zal zijn het boek van Stoeder te herschrijven. Dirk Arnold Wittop Koning was van 1948 tot 1975 privatdocent in de geschiedenis van de farmacie aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. Op 23 maart 1949, aan het einde van zijn openbare les, sprak hij: 'Met deze colleges hoop ik u de mogelijkheid te bieden u te oriënteren op het terrein van de geschiedenis van uw vak, een mogelijkheid, voor de oorlog slechts te Leiden geboden door het werk van wijlen Dr. Hk. Cohen. Het is mijn bedoeling, zij het aan een andere Universiteit, zijn werk voort te zetten'.⁸

COHEN EN DE GESCHIEDBEOEFENING TE LEIDEN

Hendrik Cohen was een Rotterdamse apotheker, die in 1927 promoveerde bij de Utrechtse hoogleraar De Graaff op het historische onderwerp: 'Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskruidcultuur in Nederland'. Hij werd in 1932 als privatdocent in de geschiedenis der farmacie aan de Leidse Universiteit verbonden en hield op 19 januari 1933 zijn openbare les, waarin hij onder meer het volgende zei: 'Als een gedeelte der cultuurgeschiedenis is de geschiedenis der pharmacie voor ieder apotheker van groot belang; het valt daarom toe te juichen, dat aan deze universiteit aan het onderwijs hierin een plaats kon worden toegewezen'.⁹ Met de benoeming van Cohen kreeg de geschiedenis der farmacie in ons land voor het eerst erkenning als een wetenschappelijke discipline aan een universiteit.

Hendrik Cohen behoorde te Leiden tot een groep geleerden, die onder leiding van de hoogleraren J. Huizinga en L.G.M. Baas Becking in de periode 1932/1933 een serie van veertien lezingen organiseerde onder het motto 'Wereldbeeld en Wetenschap omtrent 1700'. De bedoeling hiervan was om

de intrede van de natuurwetenschap als cultuurfactor in de namiddleeuwse beschaving van verschillende zijden te belichten. De voordrachten waren bedoeld om te laten zien hoe de natuurwetenschap een integraal bestanddeel van de moderne beschaving was geworden en dat de ontwikkeling ervan in aard en richting beïnvloed werd door godsdienstige, filosofische en maatschappelijke stromingen. De sprekers waren Huizinga (geschiedenis), Baas Becking en Hunger (botanie), Schierbeek en Van der Klaauw (biologie), Crommelin (natuurkunde), Van Alphen (scheikunde), Dijksterhuis (wiskunde), Cohen (farmacie) en De Lint (geneeskunde). Een multidisciplinaire samenwerking tussen de faculteiten der Letteren en Wijsbegeerte, Geneeskunde en Wis- en Natuurkunde. Deze zelfde Leidse groep had het initiatief genomen docenten te benoemen voor de geschiedenis van de verschillende richtingen in de natuurwetenschappen. Zo waren in 1932 Dr. E.J. Dijksterhuis voor de geschiedenis van de wiskunde en Dr. Hk. Cohen voor de geschiedenis van de farmacie als privatdocent benoemd. Huizinga zei bij de rectoraatsoverdracht op 18 september 1933 het volgende: 'Met name dient vermelding, dat van alle natuurwetenschappen ook de geschiedenis door een daartoe aangewezen docent wordt onderwezen'. Eén van de docenten, Dr. C.A. Crommelin, schreef naar aanleiding van deze colleges: 'Men kan met recht vragen: moet het historisch inzicht in de ontwikkeling der wetenschap juist bij de natuurwetenschappen niet als een heilzaam tegenwicht tegen al te ver gedreven specialisatie worden opgevat en aangeprezen?'.^{10 11}

Cohen was, evenals Van der Wielen, lid van de in 1926 opgerichte 'Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie', een internationale vereniging die omstreeks 1935 ruim duizend leden, afkomstig uit tweëntwintig landen, telde. Een belangrijk man hierin, bovendien één der oprichters, was Georg Urdang. Zijn opvattingen, neergelegd in een publikatie uit 1927, genoten jarenlang groot gezag. Urdang vond voor de geschiedenis van de farmacie alleen feiten van belang die direct betrekking hadden op de geneesmiddelenvoorziening en het apothekersbedrijf. Zo paste een geneeskrachtige grondstof of een preparaat alleen in de farmaceutische geschiedschrijving wanneer het in een voor de apotheek wettelijk voorschriftenboek was opgenomen. Urdang heeft later zijn mening herzien en de grenzen die hij oorspronkelijk had gesteld, verruimd.^{12 13} Hij zag de geschiedenis van de farmacie, terecht, als een deel van de cultuurgeschiedenis, een mening die door Cohen werd gedeeld.

Hendrik Cohen overleed in 1945, enige maanden vóór onze bevrijding, in het concentratiekamp Bergen Belsen. Het vak Geschiedenis der Farmacie keerde na de oorlog niet terug op de Leidse Series Lectionum. Dit zou duren tot 1983. Het is thans weer in het curriculum opgenomen, maar na zo veel jaren kan men eigenlijk niet spreken van een traditie die wordt voortgezet. Wel wordt aan de algemene vorming die door de universiteit wordt geboden, door invoering van het vak Geschiedenis der Farmacie een extra dimensie toegevoegd. Nederland is wat

dat betreft achtergebleven. Reeds lang wordt in Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk, de Noord- en Oosteuropese landen, Spanje en Amerika op de universiteit college gegeven in deze vakgeschiedenis. Nu in ons land het onderwijs hierin officieel mogelijk is geworden, zou het verheugend zijn als er meer studenten en afgestudeerden zich voor de farmaceutische geschiedenis gaan interesseren. Vastgesteld kan worden dat de laatste tijd een toenemende belangstelling hiervoor is ontstaan. Zo worden bijeenkomsten, georganiseerd door de Commissie voor de Geschiedenis der Pharmacie en door de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux, door een groeiend aantal jonge belangstellenden bezocht. Kennis van deze vakgeschiedenis zal wellicht tot verdieping van het inzicht in het wezen van de farmacie en de taak van de apotheker kunnen leiden.

APOTHEKERS IN DE UNIVERSITEITEN

Een ogenblik stilstaan om terug te blikken naar dat wat in het verleden werd verricht en waaruit het heden ontstond, is van grote betekenis. Al was het maar om te ervaren hoe relatief wetenschapontwikkeling en onderwijs kunnen zijn, hoe geneesmiddelen en geneeswijzen komen en gaan. Dit noopt tot bescheidenheid van oordeel, het behoedt voor kortzichtigheid, dogmatisme en eenzijdigheid.¹⁴ Men zal bijvoorbeeld in bewondering geraken over de bijdrage aan het universitaire onderwijs door apothekers uit vroegere eeuwen en over hun inbreng bij de ontwikkeling van de scheikunde. Men zal verschil tussen heden en verleden kunnen constateren, vooruitgang, overeenkomst en soms achteruitgang.

Ik zou dit graag toelichten met enige voorbeelden. Allereerst de rol die niet-universitair gevormde apothekers hebben gespeeld in het ontwerpen en stichten van academische botanische tuinen en bij de opleiding van medische studenten. Zo was de Delftse apotheker Dirck Cluyt de eerste 'praefectus' van de Leidse Hortus. Hij heeft deze plantentuin in 1594 met grote kennis van zaken aangelegd. Dit was van bijzonder belang opdat medische studenten behoorlijk konden worden onderwezen in de 'kruidkunde', de botanie. Apotheker Cluyt heeft ook aan dit onderwijs een grote bijdrage geleverd.¹⁵ In 1642 ontving de Leidse apotheker Nicolaes Chimaer van de curatoren der universiteit een salaris voor het 'instrueren ende onderwijssen van sommige studenten der medicinen soo in de wetenschappen der medicamenten en compositien van de selve, als oock in 't kennen vande kruyden'.¹⁶

De academietauin van de in 1614 opgerichte Groningse universiteit werd aangelegd door apotheker Hindrick Munting, die in 1642 de opdracht kreeg botanie, farmacie en chemie te doceren aan de studenten in de geneeskunde.¹⁷ De vakken botanie en chemie waren onmisbaar om de medische studenten in de 'leer der geneesmiddelen' te onderrichten. De opkomst van het chemische geneesmiddel in de loop van de zeventiende eeuw had tot gevolg dat apothekers deze medicamenten in hun laboratorium gingen bereiden. Velen van hen kregen een grote belangstelling voor deze nieuwe wetenschap. Som-

migen gaven onderwijs in de chemie aan medische studenten. Zo leerde Boerhaave de eerste beginse-
len der scheikunde van de Leidse apotheker David Stam. Eén van de eerste hoogleraren in de scheikun-
de aan de Leidse Universiteit was de apotheker
Jacobus Le Mort, die in 1702 werd benoemd. Reeds
tien jaar vóór zijn benoeming had hij een chemisch
laboratorium waarin hij onderwijs gaf aan een groot
aantal studenten.^{18 19}

De ontwikkeling van de experimentele scheikun-
de aan het einde der achttiende en in het begin der
negentiende eeuw luidde voor de farmacie een
geheel nieuw tijdperk in. In ons land hebben zich
verscheidene apothekers zoals de Amsterdammers
Anthoni Lauwerenburgh, Petrus Kasteleyn, Theo-
dorus Schonk en Willem van Barneveld, de Gronin-
ger Boudewijn Tieboel en de uit Utrecht afkomstige
Pieter van Werkhoven, door hun wetenschappelijke
belangstelling voor de chemie, hun experimenteel-
chemisch onderzoek en hun talrijke publikaties zeer
verdienstelijk gemaakt. In de negentiende eeuw, in
1823, werd de Groningse apotheker Sibrandus Stra-
tingh hoogleraar in de scheikunde. In zijn boek over
de geschiedenis van de farmacie in Nederland
schreef Stoeder in 1891 'Toen de scheikunde haar
helder licht deed schijnen, kreeg ook de farmacie
allengs meer een wetenschappelijk karakter. Het
pharmaceutisch laboratorium zagen wij, in het eer-
ste gedeelte onzer eeuw, in bloei en aanzien. Wat
een verdienstelijke mannen hebben daár niet
gewerkt op de meest vruchtbare wijze? Daár heeft
de toepassing der scheikunde de gedachten geleid
naar de schoonste ontdekkingen'.²⁰

Maar ondanks eeuwenlange wetenschappelijke
ontwikkeling worden bepaalde problemen van des-
tijds ook nu nog niet bevredigend opgelost en
bestaat er overeenkomst tussen heden en verleden.
De voorbeelden die ik hiervoor zou willen aanvoe-
ren zijn therapietrouw en zelfmedicatie.

HET VERLEDEN RICHTLIJN VOOR HET HEDEN

Toen men zich omstreeks 1975 begon te realiseren
dat vele patiënten zich matig of slecht hielden aan de
voorschriften van de arts, wekte dit verbazing.
Studien en publikaties waren hiervan het gevolg.
Een vertaling van het in de Engelstalige literatuur
voorkomende begrip 'patient-compliance' werd in
de jaren 1976/1977 in Nederland als 'therapietrouw'
ingevoerd. Door de patiënt te informeren en te
motiveren trachtte men op dit gebied betere resul-
taten te bereiken daar het niet zozeer een gebrek aan
'trouw' bleek te zijn als wel een zeker onbegrip; het
woord 'therapietrouw' zou dan ook beter kunnen
worden vervangen door 'therapiebewustzijn'.

Maar reeds in de zestiende eeuw schrijft de
Delftse stadsgeneesheer Pieter van Forest dat
sommige patiënten door middel van bedreigingen
moesten worden gedwongen hun medicijnen in te
nemen. Zo deed men dat toen! Een ander voor-
beeld. Te Nijmegen gold in 1644 het voorschrift dat
als de medicus dit nodig oordeelde, de apotheker
zelf aan de patiënt het voorgeschreven medicijn
moest toedienen, zodat er zekerheid bestond dat het
middel was ingenomen.

Wat ziet men in mei 1980? Dan neemt de Neder-
landse Vereniging van Ziekenhuisapothekers als
uitgangspunt voor haar nota Taken en functies van
de Ziekenhuisfarmacie een artikel uit de instructie
van het jaar 1610 van de bij het Sint Pieters- of
Binnengasthuis te Maastricht aangestelde apoth-
eker, volgens welke deze verplicht was 'syn Winckel
sindelyck te regeeren ende onderhouden, ook staen
ten dienste van den doctoer, brengende de siecken
haer recepten ende blijven daerby staen, totdat
deselve behoerlycken ingenomen sal syn'. In de nota
van 1980 vindt men bij het onderwerp 'geneesmid-
delendistributie' de aanbeveling, dat de relatie
patiënt-apotheker ook in het ziekenhuis organisat-
ionisch tot stand moet worden gebracht. En als
conclusie: 'In de wettelijke regels moet voorts tot
uitdrukking komen dat ook in het ziekenhuis de
apotheker geneesmiddelen aflevert aan de patiënt'.
Zo te zien is het verleden een richtlijn voor het
heden!

Nu de zelfmedicatie. De Koninklijke Nederlandse
Maatschappij ter bevordering der Pharmacie heeft
een informatieblad uitgegeven waarin het publiek
wordt voorgelicht omtrent het gebruik en de bijwer-
kingen van geneesmiddelen alsmede over zelfmedi-
catie. Men denkt dikwijls bij het kleinste ongerief
een medicament nodig te hebben. Het is duidelijk
dat veel kleine ongemakken vanzelf genezen, zonder
dat men daar direct de arts voor behoeft te raadple-
gen of zelfs lastig te vallen. Maar het aanprijzen van
eenvoudige geneesmiddelen via de verschillende
media is erop gericht dat het publiek tegen minder
belangrijke klachten het aanbevolen medicijn zal
aanwenden. Reeds zeshonderd jaar vóór Christus
bracht men te Babylon zieken op de markt in de
hoop dat anderen de ziekte zouden herkennen en
dan misschien geschikte geneesmiddelen zouden
kunnen aanraden. Er is na vijftientwintighonderd jaar
geen wezenlijk verschil tussen de markt van Babylon
en de voorlichting door de Maatschappij.

Wat de zelfmedicatie betreft is vermeldenswaard
dat één van de bekendste medici in de zeventende
eeuw, Johan van Beverwyck, in zijn boek 'Holland-
sche Geneesmiddelen' het gebruik van inlandse
geneeskruiden propageert. Dit sprak de mensen
aan, want vooral de bewoners van het platteland
konden toen moeielijk aan medicijnen komen omdat
alleen in de steden artsen en apothekers waren
gevestigd. Menige gewone burger had dan ook een
stukje grond waarop geneeskruiden voor eigen
gebruik werden gekweekt. Er verschenen boekjes
als leidraad met de titel 'Troost der Armen', 'De
medicynwinckel' of 'Hof der Gesontheit'. In 1597
schrijft de Delftse apotheker Dirck Cluyt over dit
eigen gebruik als volgt: 'Ooc sal men eenige cruiden
in den hof planten die een huysvader van noode sij te
hebben om ter noot bij siekten te gebruijcken. So
hem ofte zijne familie yet over comt, dat hi wijslic
hem berade met eenige Doctoren inder Medicijnen
en te kennen geven wat voor medicijnen hi binnens
huijs heeft, die tot der siecte bequaem soude mogen
wezen'. Cluyt adviseert dus om een deskundige te
raadplegen bij het gebruik van deze 'huismidde-
len'.²¹

Eenzelfde doel heeft de voorlichting over de zelfmedicatie van de Maatschappij. Overeenkomst dus tussen heden en verleden. Nu een voorbeeld van wat ik achteruitgang zou willen noemen.

VERANDERINGEN IN TOEZICHT EN CONTROLE

In het zestiende-eeuwse Delft oefenden keurmeesters voor kruiden, aangesteld door het stadsbestuur, controle uit op de handel in en de kwaliteit van dit soort grondstoffen. In onze tijd, nu het gebruik van geneeskrachtige kruiden sterk toeneemt, is een strenge controle hierop meer dan ooit noodzakelijk. Want 'natuurlijk' betekent nog niet 'onschadelijk', immers, het gebruik van giftige herbiciden en pesticiden bij het kweken van geneeskruiden eist toezicht op het in de handel zijnde materiaal. In de zestiende eeuw oefende men te Delft zo goed mogelijk controle uit op deze grondstoffen. Nu men, vierhonderd jaar later, in 1983 oneindig veel betere mogelijkheden heeft deze geneeskruiden op deugdelijkheid te onderzoeken, blijkt dat zo'n controle zeer veel te wensen overlaat en er van overheidswege te weinig aandacht aan wordt besteed. Een achteruitgang dus ten opzichte van het verleden! Vooral wanneer men ziet dat het aantal mensen dat vlucht in wat men natuurgeneesmiddelen en natuurgeneeswijzen noemt, toeneemt. Men zou dit wellicht kunnen verklaren als een reactie op wetenschap, perfectie en techniek, als een zich afzetten daartegen, hetgeen een hedendaags cultuurverschijnsel is.

De perfectie waarmee heden ten dage een geneesmiddel wordt geïndiceerd, verschilt hemelsbreed met het verleden. Ik noem een preparaat uit de Amsterdamse farmacopee van 1682, dat van 'levens'belang was, 'Aqua Vitae Matthioli', levenswater volgens voorschrift van de Italiaanse medicus Petrus Andreas Matthioli (1501-1577). Het was een alcoholisch destillaat waarin eenenveertig verschillende grondstoffen waren verwerkt. De indicatie wordt als volgt omschreven:⁸ 'het beneemt alle verrottingen, en verlengt het leven; het versterkt de maag, en hersenen, scherpt het verstand en gesigt, en herstelt de geheugenisse, verquikt de geesten, verheugt het hert, geneest de hertkloppingen en bevingen, flauwten, swijmelingen des hoofds, verdryft winden, kolyk en moederqualen, geeft de stervende kragt'. Thans, driehonderd jaar later, zou een dergelijk preparaat in een grote behoefte voorzien. Men zou de werking nu wellicht als volgt omschrijven: dit geneesmiddel heeft een zeer groot toepassingsgebied, het stimuleert de voedselopname en activeert de opbouw van eiwitten. Bij toestanden van uitputting en ter bestrijding van sclerotische processen door veroudering veroorzaakt, bijzonder aanbevolen. Het zou een klein, wit tabletje zijn,

waarin één kwart milligram van een werkzaam bestanddeel. Maar waarschuwingen tegen mogelijke bijwerkingen zouden vijfmaal meer ruimte in beslag nemen dan de beschrijving van het toepassingsgebied. Een groot verschil tussen heden en verleden; maar laten we de overtuiging en het geloof die spreken uit de 'bijsluiters' van het levenswater van Matthioli vooral niet onderschatten!

In mijn betoog noemde ik enkele apothekers die een belangrijke bijdrage hebben geleverd in de ontwikkeling van de farmacie als wetenschap. Ook schetste ik, met enige voorbeelden, dat de geschiedenis van de farmacie een 'verleden werkelijkheid' is, een werkelijkheid waarin wij de problemen van het heden kunnen herkennen. Ik acht het mijn opdracht de studenten te begeleiden langs de wegen die het verleden met het heden verbinden. Een zekere feitenkennis zal, wil men hiervan zoveel mogelijk profijt hebben, niet mogen ontbreken. Maar belangrijker in mijn onderwijs zullen de ontmoetingen zijn met collega's van weleer, hoe zij leefden en werkten en wat zij betekenden voor de mens en de samenleving van hun tijd. Ik kan van harte instemmen met wat Pieter van der Wielen in zijn oratie op 29 maart 1909 zei: 'Soms zal daigene, dat wij thans veroordelen, later als een bewijs van helderziendheid van het voorgeslacht en als een aanbeveling voor de studie van de geschiedenis eener wetenschap worden aangehaald'.²² Zelf voeg ik hieraan toe: wanneer men de geschiedenis van de farmacie bestudeert, zal men dikwijls in bewondering geraken voor wat Huizinga heeft genoemd de 'verleden werkelijkheid'.

(Aan het einde van deze beschouwingen werd dank uitgesproken aan de Koningin en aan verschillende instanties en personen. De oratie eindigde met de volgende woorden, speciaal gericht tot de studenten in de farmacie:)

Uit het feit dat u 'ten slotte' wordt genoemd, valt niet te concluderen dat u minder belangrijk zoudt zijn. Integendeel, u bent degene voor wie deze leerstoel is ingesteld, daarom staat u bij mij dan ook op de eerste plaats. De huidige onzekerheid omtrent uw studie en toekomst zou er toe kunnen leiden dat uw eigen 'ik' te veel op de voorgrond treedt. Als apotheker kan ik u daarvoor een geneesmiddel verschaffen. Het is een vorm van 'zelfmedicatie' en ik hoop dat u de 'therapietrouw' niet uit het oog zult verliezen. Het recept wordt u voorgeschreven door niemand minder dan de Leidse historicus met wiens woorden ik mijn rede begonnen ben, Johan Huizinga. Het luidt: 'Historie, evengoed als natuurwetenschap, geneest van egocentrisme, geneest van overschatting der belangrijkheid of geldigheid van het onmiddellijk omringende'.²³

LITERATUUR

- ¹ Huizinga J. Verzamelde Werken II. Haarlem, 1948: 414.
- ² Wittop Koning DA. De Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie 1842-1942. Amsterdam: D.B. Centen, 1948:45.
- ³ Schulte MJ. De eerste vrouwelijke apotheker in Nederland. Pharm Weekbl 1967;102:239.
- ⁴ Van der Wielen P. Professor W. Stoeder, 8 juni 1901. Bijvoegsel van het Pharm Weekbl 1901;38(23).
- ⁵ Stoeder W. De Pharmaceutische Wetgeving in Nederland, toespraak bij de aanvang van de colleges 1893/94. Pharm Weekbl 1893;30(23).
- ⁶ Stoeder W. Afscheidsrede bij het nederleggen van het buitengewoon hoogleeraarsambt in de Artsenijbereidkunde aan de Amsterdamsche Universiteit. Dieren: Opwyda's Drukkerij, 1901:15.
- ⁷ Wittop Koning DA. De Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie 1842-1942. Amsterdam: D.B. Centen, 1948:74.
- ⁸ Wittop Koning DA. Verschuivingen in het apothekersvak in de loop der eeuwen. Openbare les. Amsterdam, 1949:16.
- ⁹ Cohen Hk. Eenige fasen in de ontwikkeling van den geneeskruidentuin. Openbare les. Amsterdam, 1933:4.
- ¹⁰ Jaarboek der Rijksuniversiteit te Leiden. 1933:195.
- ¹¹ Leidsch Universiteitsblad 1932:2:4; Ibidem 1932:2:7.
- ¹² Urdang G. Wesen und Bedeutung der Geschichte der Pharmazie. Drei Vorträge. Berlin, 1927.
- ¹³ Urdang G. The idea and the task of the history of pharmacy. J Am Pharm Assoc 1938;27:909-13.
- ¹⁴ Vandewiele LJ. Over de zin van de beoefening van de geschiedenis van de farmacie. Farm Tijdschr België 1976;53:103-9.
- ¹⁵ Bosman-Jelgersma HA. Dirck Outgaertsz Cluyt. Farm Tijdschr België 1976;53:525-49.
- ¹⁶ Molhuysen PC. Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, deel II (febr. 1610-febr. 1647). 's-Gravenhage, 1916:267, 339*-40*.
- ¹⁷ Andreas ChH. Hortus Muntingiorum. Groningen, 1953.
- ¹⁸ Lindeboom GA. David en Nicolaas Stam, apothekers te Leiden. Pharm Weekbl 1973;108:153-60.
- ¹⁹ Lindeboom GA. Jacobus Le Mort. Geneesk Gids 1973; 4:144-6.
- ²⁰ Stoeder W. Geschiedenis der Pharmacie in Nederland. Amsterdam, 1891:432.
- ²¹ Clutium Th. Van de Byen. Leiden, 1597:167, 170, 171.
- ²² Van der Wielen P. De grondslagen der artsenijbereidkunde. Oratie. Amsterdam, 1909:5.
- ²³ Huizinga J. Verzamelde Werken VII. Haarlem, 1950: 154.

DE ZIEKENHUISAPOTHEEK IN NEDERLAND IN DE 19^e EEUW, IN HET BIJZONDER TE ROTTERDAM*

M.J. VAN LIEBURG**

ABSTRACT

The hospital Pharmacy in The Netherlands during the 19th century, particularly in Rotterdam

After a review of pharmaceutical data in historical literature on the Dutch hospitals at the beginning of the 19th century, this article focuses on the development of the Pharmacy in the Municipal Hospital of Rotterdam as an example for the 19th century hospital pharmacy in The Netherlands. The main features of the development are discussed, i.e. the principles of hospital construction and their impact on hospital pharmacy, the outfit of the hospital pharmacy in Rotterdam, the function of this institution in and outside the hospital, the role of the hospital pharmacist in the pharmaceutical profession and the role of the hospital pharmacy in pharmaceutical education.

SAMENVATTING

Dit artikel beschrijft, na een overzicht van gegevens uit de historische literatuur over de farmacie in Nederlandse ziekenhuizen in het begin van de 19^e eeuw, de ontwikkeling van de apotheek in het Coolingselziekenhuis te Rotterdam, als voorbeeld van de 19^e-eeuwse ziekenhuisfarmacie in Nederland. De belangrijkste aspecten van die ontwikkeling zijn de uitgangspunten van de ziekenhuisbouw en hun invloed op de ziekenhuisfarmacie, de uitrusting van de Rotterdamse ziekenhuisapotheek, de functie van deze instelling binnen en buiten het ziekenhuis, de rol van de ziekenhuisapotheker in de farmaceutische professie en de rol van de ziekenhuisapotheek in de opleiding van apothekers en apothekersassistenten.

INLEIDING

Het fenomeen gasthuis- en ziekenhuisapotheek is noch in de farmaceutisch-historische literatuur, noch in de geschiedschrijving van het ziekenhuiswezen onderwerp van uitvoerige studie geweest. Behalve enkele alinea's in de diverse gedenkboeken van ziekenhuizen en enkele korte, vaak oppervlakkige en meer anekdotische artikelen in de farmaceutisch-historische literatuur, is er alleen de uitstekende monografie van Helmut Becker 'Zur Geschichte der Krankenhausapotheken im Königreich Bayern'¹ en zijn er de artikelen van John Crellin over de farmaceutische geschiedenis van St. George's Hospital te Londen² en van Alex Berman over de geschiedenis van de 'hospital pharmacy' in Amerika.³

Uiteraard kan het niet de bedoeling zijn met dit artikel deze lacune in de farmaceutische historio-

grafie, al was het alleen maar voor Nederland, volledig aan te vullen. Gebaseerd op een literatuuronderzoek naar de Nederlandse ziekenhuizen in de 19^e eeuw en op een archiefonderzoek betreffende de ziekenhuisgeschiedenis van Rotterdam, zal hier de ontwikkeling van de ziekenhuisapotheek slechts in hoofdlijnen worden geschetst. Door bestudering van ziekenhuizen elders in Nederland zal het geschetste beeld moeten worden gedetailleerd en uitgewerkt.

DE SITUATIE AAN HET BEGIN VAN DE 19^e EEUW

Een inventarisatie van gegevens over de farmaceutische verzorging in de gast- en godshuizen aan het begin van de 19^e eeuw, levert een nogal geschaakt geheel. Geografisch laat het verzamelde materiaal zich rangschikken in drie categorieën, te weten:

- plaatsen waar de ziekenhuisapotheek tevens als stadsapotheek fungeerde;
- steden waar de farmaceutische dienst in het gast- of ziekenhuis geregeld werd via particuliere apothekers of via de stadsapotheek, zonder dat de instelling over een eigen apotheek beschikte;
- plaatsen waar de ziekenhuisapotheek en de stadsapotheek twee onafhankelijke instellingen waren.

De apotheek van het Binnengasthuis te Amsterdam (fig. 1) kan model staan voor de eerste categorie. In een bijgebouw naast de grote mannenzaal treffen we daar rond 1810 een apotheek, drie laboratoriumkamertjes, een magazijn en een woning voor de apotheker aan. De afzonderlijke ingang en de ligging naast de spreekkamer van de stadsdoctoren verraden de (sinds 1754) gecombineerde functie van gasthuis- en stadsapotheek. Wel werden in 1829 de functie van gasthuis- en stadsapotheker gescheiden, maar de accommodatie en het functioneren ondergingen daardoor geen verandering.⁴ Uit de aantallen afgegeven recepten kan worden afgeleid dat rond 1840 de omvang van beide apotheekfuncties ongeveer in evenwicht was; in het daaropvolgend decennium kwam echter het accent meer op de functie van stadsapotheek te liggen, i.c. op het verstrekken van medicamenten aan ambulante en thuis verpleegde patiënten uit de behoeftige volksklasse. Of deze verandering door een verschuiving in het patiëntenbestand dan wel door een manifest geworden thera-

*Voordracht gehouden op de Eerste Farmaceutisch Historische Dag te Haarlem, 24 april 1982.

**Medisch Encyclopaedisch Instituut der Vrije Universiteit, Van der Boechorststraat 7, 1081 BT Amsterdam.

FIGUUR 1. De apotheek in het Binnengasthuis te Amsterdam: geïdealiseerde voorstelling uit 1740

peutisch scepticisme van de gasthuismedici veroorzaakt werd, kan uit de literatuur niet worden opgemaakt. De overige ziekenhuizen van Amsterdam, het Buitengasthuis⁷ en het Nederlands-Israëlitisch Ziekenhuis,⁸ hadden elk een eigen apotheek met een apotheker in vaste dienst. Laatstgenoemde apotheek leverde ook medicamenten aan de 'huiszittende armen' van Joodse confessie.⁸ Over deze drie apotheken zijn in de literatuur slechts spaarzaam gegevens te vinden betreffende de 19e-eeuwse ontwikkeling.

Een met het Binnengasthuis vergelijkbare situatie bestond na 1800 onder meer ook in Delft, Dordrecht, Gouda en Haarlem. Te Delft was in het Oude en Nieuwe Gasthuis ook een inwonend apotheker werkzaam in een gecombineerde gasthuis- en stadsapotheek.⁹ Te Dordrecht werd in 1762 een stadsapotheek in het Gasthuis gevestigd. Ook de apotheek van het St. Catharine Gasthuis te Gouda was tevens stadsapotheek. Van de straat af konden de stadsarmen deze apotheek via een eigen ingang bereiken.¹¹ Dezelfde situatie bestond bij het St. Elisabeth's of Groote Gasthuis te Haarlem.¹²

's-Gravenhage en Rotterdam representeren de tweede categorie. De Rotterdamse stadsapotheek leverde vanaf 1689 de medicamenten aan het Gasthuis aldaar, evenals aan de plaatselijke diakonale instellingen.¹³ Toen in 1823 te 's-Gravenhage het Burgerghasthuis geopend werd, kwam ook daar de farmaceutische verzorging onder verantwoordelijkheid van de al sinds 1749 bestaande stadsapotheek.¹⁴ Te Middelburg, Bergen op Zoom, Harderwijk en Nijmegen was de leverantie van medicamenten uitbesteed aan particuliere apothekers, die daarvoor een contract met de gasthuisregenten waren aangegaan. Financiële problemen deden het ziekenhuisbestuur in de loop van de 19e eeuw veelal overgaan op het stelsel van aanbesteding.¹⁶

De universiteitsstad Groningen biedt een variatie op de hiervoor geschetste mogelijkheden. Het Nosocomium Academicum dat in 1803 te Groningen geopend werd, kreeg een jaar later een eigen apotheker in dienst, die voor zijn werk gebruik kon maken van een als apotheek ingerichte kamer. Toen in 1820 het eerste Stadsziekenhuis van Groningen geopend werd, richtte men korte tijd later ook daar een eigen apotheek in en benoemde men een eigen apotheker. Terwijl elders in Groningen een stadsapotheek aanwezig was, zou deze gasthuisapotheek tevens recepten bereiden voor de buiten het ziekenhuis verpleegde patiënten van de stadsdoctor.¹⁷

De zelfstandige apotheek in het Nosocomium Academicum te Groningen is een vroeg voorbeeld uit de eerder vermelde derde categorie. De bijzondere aanleiding tot de oprichting van deze ziekenhuisapotheek was de noodzaak om de medische studenten, die zich veelal ten plattelande zouden vestigen, met de praktische farmacie bekend te maken. Zoals aan de hand van de Rotterdamse ziekenhuisontwikkeling zal worden geïllustreerd, waren er voor de algemene ziekenhuizen andere factoren die tot de vestiging van onafhankelijke ziekenhuisapotheken aanleiding gaven. Deze verandering kan gedateerd worden rond het midden van de 19e eeuw. Te Utrecht werd in 1847 besloten de levering aan het Algemeen Ziekenhuis via particuliere apothekers te staken en een eigen apotheek te openen, waartoe de regentenkamer tot apotheek en de badkamer tot laboratorium werd verbouwd. Een apotheker werd aangesteld, zij het niet inwonend, hetgeen als gevolg van de wettelijke voorschriften over zijn aanwezigheid 's nachts tot tal van problemen aanleiding heeft gegeven.¹⁸

Waar tot nieuwbouw of grondige verbouwing en modernisering werd besloten, werd meestal tegelijk voorzien in de behoefte aan een eigen apotheek annex laboratorium. Een goed voorbeeld levert het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis te Amsterdam, dat in 1898 een nieuw gebouwencomplex betrok, waarin een prachtig geoutilleerde apotheek was opgenomen (fig. 2).

De vele boeiende problemen die met het verschijnsel gasthuisapotheek samenhangen, maken

FIGUUR 2. De apotheek in het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis te Amsterdam omstreeks 1910

een afzonderlijke, diepgaande studie over dit onderwerp zeer wenselijk. Behalve vragen over inrichting en organisatie van deze apotheken en over het beroepsprofiel van de gasthuisapotheker, zouden daarbij ook problemen aan de orde moeten komen die de relatie tussen particuliere en gasthuisapotheken betreffen en, in samenhang daarmee, de differentiatie tussen beide categorieën in functioneel opzicht, bijvoorbeeld in de variatie van receptuurelementen, de verschillen in omvang van productie en ook de toelevering van grondstoffen. Uit de literatuur komt ten slotte de vraag naar voren of gasthuis- en stadsapothekers een eigen plaats innemen zowel binnen het onderwijs dat door de gilden werd verzorgd als binnen de ontwikkeling van de farmaceutische professie.

Ten slotte mogen in deze globale inventarisatie de apotheken in de militaire hospitalen en psychiatrische ziekenhuizen niet onvermeld blijven. Bijzonderheden ontbreken bijna volledig. Van de krankzinnigengestichten is bekend dat omstreeks 1885 drie inrichtingen een eigen apotheek hadden, namelijk het uit de jaren twintig daterende gesticht 'Huize Padua' te Boekel, het in 1849 geopende provinciale ziekenhuis 'Meerenberg' te Santpoort en de inrichting 'Veldwijk' te Ermelo die in 1884 geopend werd.

VERANDERINGEN IN ZIEKENHUISBOUW

De intensieve relatie die aan het begin van de 19e eeuw voor de meeste gasthuizen kan worden aangewezen tussen de farmaceutische verzorging van de instelling en het functioneren als stadsapotheek was een direct gevolg van de binding die er tussen intramurale ziekenzorg en armenzorg bestond. Gasthuizen waren sociaal-medische instellingen; voor opname was behalve een medische ook een

sociale indicatie noodzakelijk. De ont koppeling tussen armenzorg en medische zorg is één van de hoofdfactoren geweest in de metamorfose van het 19e-eeuwse ziekenhuiswezen, en daarmee in de ontwikkeling van de 19e-eeuwse gasthuis- annex stadsapotheek.

In Nederland werd deze omwenteling hoofdzakelijk zichtbaar door de bouwproblematiek die mede een gevolg van deze omwenteling was. Wilde men de stedelijke gasthuizen omvormen tot efficiënt georganiseerde medische instituties, waar niet alleen voor min- en onvermogenen, maar ook voor de middenklasse en hogere burgerij medische zorg en behandeling geboden werd, dan vereiste dat bouwwerken die volgens geheel eigen principes waren opgezet. In de eerste helft van de 19e eeuw leverde Duitsland daarvoor een aantal modelinrichtingen, eerst in de vorm van het zogenaamde gemodificeerde hofbouwtype en na 1825 in de vorm van het corridorziekenhuis. Eerst na 1870 zou de in Frankrijk al veel eerder ingevoerde paviljoenbouw in Nederland worden doorgevoerd, veelal in combinatie met de in Amerika populair geworden barakkenbouw. Door de ziekenhuistheoretici, zowel van medische als van kunsthistorische, i.c. architectonische origine, werden in hun modelontwerpen de apotheek en bijbehorende ruimten niet vergeten.¹⁹

Gelet op de voor Nederland nog verder toe te lichten ontwikkeling, kunnen de voorbeelden van deze modelziekenhuizen tot twee worden beperkt. Het eerste model is het corridorziekenhuis St. George te Hamburg, dat tussen 1819 en 1823 werd gebouwd naar het ontwerp van de architect Carl Ludwig Wimmel (1766-1845). De lokatie buiten het stadscentrum was weloverwogen gekozen. In het gebouw waren alle dienst ruimten geconcentreerd in het souterrain en in het middengebouw; de zieken-

zalen kwamen uit op de aan weerszijden gesitueerde corridors. In het souterrain van het middengebouw waren bergruimten voor medicamenten en verbandmateriaal en er was een klein laboratorium. Op de eerste etage aan het einde van de middencorridor vond men de apotheek en de apothekerswoning.

Aan beide elementen – de excentrische ligging aan de rand van de stad en de functionele bouw, dat wil zeggen de strikte scheiding tussen ziekenzalen en dienstruimten – kunnen wat de plaats en functie van de apotheek betreft twee conclusies worden verbonden. De excentrische ligging bevorderde de ontkoppeling tussen stads- en ziekenhuisapotheek en versterkte het door de ziekenhuisarchitect Franz Häberl (1759-1846) al in 1813 verdedigde zelfstandig functioneren van de ziekenhuisapotheek. De stadsapotheek als centrale farmaceutische voorziening voor de stadsarmen vereiste een centrale, goed bereikbare ligging binnen de stad, een lokatie die nu als ongunstig voor ziekenhuizen werd aangemerkt. De tweede conclusie luidt dat de eerste omwenteling in de geschiedenis van de gasthuisapotheek meer het gevolg is geweest van nieuwe bouwkundige principes dan van veranderingen in de apotheekfunctie zelf.

Voor de periode waarin het tweede modelziekenhuis gekozen is, ligt dat anders. Dit tweede modelziekenhuis werd tussen 1884 en 1889 te Hamburg-Eppendorf gebouwd volgens een door de medicus(!) Heinrich Curschmann (1846-1910) opgesteld ontwerp. Het bestond uit een hoofdgebouw, waarin de administratie gevestigd was, omgeven door verschillende vrijstaande dienstgebouwen en een dertigtal paviljoengebouwjes voor zieken. De apotheek van dit ziekenhuis was afzonderlijk in een van de dienstgebouwen ondergebracht, samen met de accommodaties voor klinisch-chemisch onderzoek.²⁰

Zowel de uitbreiding van het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam in 1883 als het ontwerp uit 1886 van het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam zijn beïnvloed door het voorbeeld van het ziekenhuis te Hamburg-Eppendorf. Omdat te Rotterdam de nieuwbouw moest plaatsvinden op het terrein van het al bestaande ziekenhuis, verdeelde men de ondersteunende diensten, zoals de apotheek, over het oude en het nieuwe gebouw, waarbij de apotheek op de oude lokatie gehandhaafd bleef. Te Amsterdam werd op open terrein gebouwd en verdween het oude ziekenhuis, zodat bij het Wilhelmina Gasthuis een nieuwe apotheek moest worden ingericht. Evenals te Hamburg werd hier de farmaceutische dienst in een apart gebouw ondergebracht. Hoe het echter met de functie van de apotheek van het Wilhelmina Gasthuis in de jaren 1893 en 1900 verlopen is, blijft onduidelijk, ook na bestudering van de door Querido geschreven studie.²¹

HET COOLSINGELZIEKENHUIS TE ROTTERDAM

Boven geschetste ontwikkeling laat zich in meer detail beschrijven voor Rotterdam. In 1839 werd daar besloten het oude Gasthuis te vervangen door

nieuwbouw. Dankzij de ontwerpen van de stadsarchitect Willem Nicolaas Rose (1801-1877) en de bemoeienis (na 1848) van de medicus Jan Bastiaan Molewater (1813-1865) zou dit ziekenhuis, dat bouwkundig in 1843 was voltooid, maar qua inrichting pas in 1851 kon worden opengesteld, een modelziekenhuis worden voor Nederland (zie fig. 3).

Voor zijn eerste ontwerpen had Rose zich gehouden aan de door zijn voorganger Pieter Adams (1778-1846) geleverde schetsen, waarin de apotheek gesitueerd werd in het zogenaamde economie- of dienstgebouw of in de verbindingscorridoren tussen de verschillende vleugels van het gebouw. Na zijn bezoek aan het St. George Krankenhaus te Hamburg leverde Rose in 1840 het ontwerp van een kleinschalig corridorziekenhuis dat gebouwd moest worden aan de Coolsingel, even buiten de stad. Net als zijn collega Wimmel situeerde ook Rose de apotheekruimtes nu in het souterrain en op de eerste etage van het middengebouw. Deze lokatie was ver genoeg verwijderd van de ziekenzalen om er geen overlast te veroorzaken met het geluid van de vijzel; een geluidsprobleem dat in de 19e-eeuwse literatuur over ziekenhuisbouw duidelijk wordt aangegeven.²²

In de verdere geschiedenis van de apotheek van het Rotterdamse Coolsingelziekenhuis kunnen, vanaf het moment dat het ontwerp door de stedelijke Raad werd aanvaard, vijf ontwikkelingslijnen en -facetten worden onderscheiden, namelijk

- de definitieve scheiding tussen stads- en ziekenhuisapotheek;
- de inrichting van de apotheek;
- het functioneren van de apotheek binnen het ziekenhuis;
- de ziekenhuisapotheeker en de farmaceutische professie;
- de ziekenhuisapotheek en de farmaceutische opleiding.

De scheiding van stads- en ziekenhuisapotheek te Rotterdam

Rond 1840, toen de bouwplannen voor het Coolsingelziekenhuis werden gerealiseerd, was de stadsapotheek – of beter de apotheek van het Burgerlijk Armbestuur – een in wetenschappelijk opzicht weinig acceptabele armeninstelling. Om die reden had de lector in de artsennijbereikende aan de Klinische School, Gerrit Jan Mulder (1802-1880), dan ook geweigerd zijn leerlingen praktisch onderwijs in de stadsapotheek te geven. In 1828 opende de Klinische School een eigen Laboratorium Chemicum, dat onder leiding van Mulder tot een belangrijke wetenschappelijke instelling zou uitgroeien.²³

Het aangewezen moment om in de Stadsapotheek verbeteringen aan te brengen, was het op handen zijnde vertrek van de stadsapotheeker Philip Coenraad Boelhouwer (1773-1846), die deze functie al sinds 1806 had uitgeoefend. In juni 1845 kwam het

FIGUUR 3. Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam

Rotterdamse stadsbestuur met het plan: ter besparing, zo heette het, van kosten en met de bedoeling de stadsapothek onder toezicht van de geneesheer van het ziekenhuis te brengen, zou de stadsapothek moeten verhuizen naar het ziekenhuis. In het ziekenhuis zou men de apotheek dan moeten verplaatsen naar de linkervleugel, waar een afzonderlijke toegang moest worden gemaakt met een houten wachtlokaal ernaast, zodat de klanten van de stadsapothek niet via de ingang van het ziekenhuis behoeften binnen te komen.

Met de uitvoering van dit plan werd echter gewacht tot de aanstelling van de nieuwe geneesheer van het ziekenhuis geregeld was. In februari 1849 leverde Molewater een uitvoerig rapport, waarin de onuitvoerbaarheid van het plan werd betoogd. De eerste reden die Molewater aanvoerde, betrof de beschikbare ruimte, die onvoldoende was om een stadsapothek onderdak te verlenen. Het ontbrak, zo schreef hij, allermint aan bewijzen 'dat het amalgeren der stads- en gasthuisapothek in een bekrompen lokaal, behalve om wetenschappelijke en technische bezwaren, zelfs om finantieele redenen is af te raden. Eene Pharmacie waar dagelijks 300 geneesmiddelen worden bereid, kan niet strafeloos in twee kamers worden zaamgeperst. Bij gebrek aan laboratoria, bergplaatsen, stamphokken, provisieelders – alles noodzakelijke vereischten eener complete inrigting – wordt de Apotheek ten eenenmale magteloos en afhankelijk van alle eischen der leveranciers. Wilde men ze zóó besnoeyen, dan zou het beter zijn de stadsapothek geheel op te heffen en zich, voor zoverre de wet het gedoogt bij privaat apotheken te abonneren; maar het best van alles, naar mijn inzien, de eenige verstandige

maatregel is deze, dat men in het Ziekenhuis zelf (gelijk dit óveral elders gevonden wordt) een afzonderlijke Apotheek voor het gesticht doe inrigten, die toch nog om het gebrek aan ruimte voor alle chemicalia en de meeste praeparata officinalia, uit de algemene stadsarmenapotheek zal moeten geproviandeerd worden, terwijl deze laatste voorloopig gevestigd blijft, waar zij thans is'. Bovendien wees Molewater er het stadsbestuur nog op hoe onbillijk het was om de stadsapothek te verwijten dat ze te duur was. Men mocht de gemiddelde kosten per geneesmiddel of recept niet vergelijken met die bij particuliere apothekers en militaire instellingen, aangezien de stadsdoctoren via de stadsapothek ook 'verkwikking of voedsel' leverden, zoals bordeaux wijn, bouillon, sago, levertraan, kinawijn, broodwater met hertshoorn, enz.

De tot stand gekomen scheiding van stads- en ziekenhuisapothek leidde wel tot protest van de particuliere apothekers. De opname van klassepatiënten betekende immers dat ook zij hun medicamenten uit de ziekenhuisapothek zouden krijgen. Elders, waar geen zelfstandige ziekenhuisapothek was, lag de situatie anders; in Den Haag werden tot 1880 de geneesmiddelen voor de klassepatiënten door particuliere apothekers geleverd; nadien werden ook zij voorzien uit de Gemeenteapothek.

Inrichting Coolsingelziekenhuisapothek

Nadat dit pleit door Molewater was gewonnen en de Raad in september 1849 f 3500,— beschikbaar had gesteld, konden op de door Rose daarvoor aangewezen plaats de apotheek en het laboratorium worden ingericht. Tijdgenoten hebben zich over de

inrichting en outillage onverdeeld gunstig uitgelaten. Vooral de 'mahonijhouten toonbank' trok de aandacht. 'Zij bevat verschillende laden en kasjes ter berging van pillenplanken, spatels, papier, kurken, bindgaren en andere behoeften, die onmiddellijk bij de receptuur vereischt worden. Aan de eene zijde van de toonbank staat een met het riool gemeenschap hebbende waterbak, waarboven een kraan is geplaatst, die door eene toevoer met den vergaarbak der filtreermachine in verband staat. Twee andere buizen voeren het water naar twee koperen standaards die zich op de toonbank bevinden, en die van boven omgebogen en door eene kraan gesloten zijn. De vergifkassen zijn voorzien van deuren met violetkleurig glas: de verdere kassen van eikenhouten deuren, welke zooverre het openslaan kon vermeden worden, als schuifdeuren in koperen sleuven bewegen . . .'

In het naastgelegen laboratorium was ruimschoots gebruik gemaakt van de trots van het ziekenhuis, namelijk het stoomtoestel. Koken, destilleren en uitdampen vonden plaats met behulp van stoom. 'De stoom verdeelt zich in vier takken, als a. voor den koperen distilleer-ketel, die zeer kunstmatig gemaakt en met water aangevuld kan worden zonder den helm af te nemen, terwijl een met het bovenste en benedene gedeelte van de ketel in verband staande glazen buis het niveau aanwijst; b. voor een grooten vertint koperen ketel met dubbelen bodem; c. voor een vierkant fornuis, waarin 7 koperen pannen, en d. voor eene tweede, vierkante ruimte, bestemd voor uitdampschalen, terwijl daarboven tevens een zandbad is geplaatst, dat tegelijk door den stroom wordt verwarmd'. Ook de watertoe- en -afvoer beschouwde men als uniek. 'Door eene elastieke buis kan men overal naar welgevallen gefiltreerd water brengen . . . De reageertafel laat mede niets te wenschen over en is voorzien van een kleinen gootsteen met eene hydraulische sluiting voor het verwijderen van urine en andere ter onderzoek gediend hebbende stoffen.'^{24 25}

In de jaren tussen 1850 en 1888 schijnt er in de inrichting van de apotheek weinig veranderd te zijn. Na het gereedkomen (1859) van een afzonderlijk sectielokaal werd de anatomiekamer naast de apotheek, die kennelijk al eerder 'tot bergplaats voor apotheek' was bestemd, ingericht tot chemisch laboratorium. De bijbehorende dodenkamer werd nadien naaikamer, totdat bij de verbouwing in 1888 ook laatstgenoemde ruimte een apotheekfunctie werd gegeven. Wel werd het laboratorium al snel verplaatst naar een iets grotere ruimte, maar voor de inrichting ervan maakte dit weinig verschil. Nadat in 1888 het nieuwe paviljoengebouw en de barakken in gebruik waren genomen, werden de lokalen in het oude gebouw opgeknapt. Bij deze gelegenheid werd in de apotheek alleen een vertrek voor de apothekersbediende ingericht. De inrichting bleef onveranderd. Gevolg is geweest dat de apotheek in het Coolsingelziekenhuis verouderde, een feit dat de

geneesheer-directeur H.G. Hesselink (1838-1901) er in 1887 toe bracht om het ziekenhuisbestuur erop te wijzen dat dit moeilijkheden kon gaan geven bij de visitatie. De apotheek- en laboratoriuminventaris besloot men toen waar nodig te vervangen of te verbeteren, maar tot een ingrijpende vernieuwing zou eerst na de eeuwwisseling worden besloten (zie fig. 4).

De functie van de ziekenhuisapotheek

De vraag hoe de apotheek van het Coolsingelziekenhuis functioneerde, kan met behulp van verschillende bronnen beantwoord worden. Ten eerste is de instructie voor de apotheker (april 1851) bewaard, waarin hem behalve het beheer van de apotheek 'en de daarbij behorende werk- en bergplaatsen in de ruimste zin', ook de verantwoordelijkheid 'voor de hoeveelheid en hoedanigheid der voorhanden enkelvoudige geneesmiddelen' en de 'zorg voor de farmaceutische en chemische toestellen en werktuigen' werden gegeven. Wat de farmacie betreft had hij 'naauwkeurig zorg (te) dragen voor de behoorlijke bereiding van alle door de genees- of heelkundigen voorgeschreven middelen, en (moest hij) toezien dat in de uitreiking daarvan geenerlei vergissingen plaats grijpen; hij zal de van de Stads-Apotheek of van elders ontvangen enkelvoudige of zamengestelde geneesmiddelen naauwkeurig onderzoeken en de resultaten van dit onderzoek waar het vereischt wordt aan den Geneesheer mededeelen; hij zal zorg dragen dat aan niets onverwachts gebrek zij en dat aan de Voorschriften der genees- of heelkundigen met den meesten spoed voldaan worde'. Wat het chemisch werk betreft was de ziekenhuisapotheker verplicht 'op verlangen van den Geneesheer of Heelmeester het scheikundig onderzoek op zich te nemen van alle organische of andere zelfstandigheden, wier juiste kennis bij de behandeling der zieken belangrijk gerekend wordt; hij zal daarom voortdurend zijne aandacht blijven vestigen op de leer der vergiften en op de zoogenaamde pathologische chemie ten einde in staat te zijn aan deze verplichtingen ten allen tijde behoorlijk te voldoen'.

Opmerkelijk is dat de instructie de toekomstige apotheker opdraagt om de geneesheer 'de behulpzame hand (te) bieden bij het ontwerpen van een geschikt formulaire voor het gesticht, ten einde de vereischte zamengestelde geneesmiddelen op de doelmatigste, eenvoudigste en minst kostbare wijze te doen bereiden'. Opmerkelijk, omdat hierin een poging kan worden gezien om te komen tot het opstellen van een Formularium Hospitalium, die kennelijk zou afwijken van de bestaande Pharmacopoea Pauperum.^{26 27} Dat Molewater hierbij een apotheker inschakelde levert een parallel met de Commissie voor de Pharmacopoea Neerlandica, waarin kort tevoren (1842) voor het eerst een apotheker (A.J. d'Ailly) was benoemd.

Noch uit de instructie, noch uit andere bronnen blijkt dat de ziekenhuisapotheker een taak op de

FIGUUR 4. Coolsingelziekenhuisapothek, interieur omstreeks 1910

ziekenafelingen had. Clysteerzetten, pleisters leggen en bloedzuigers plaatsen als taak van de apotheker behoorde tot een vroeger tijdvak. Van bijvoorbeeld het Delftse Gasthuis is bekend dat de apotheker er de zorg had over de verbandmiddelen.¹⁰ Uit de schaarse berichten uit het Coolsingelziekenhuis blijkt dat dergelijke taken tot de verpleegkundige dienst gerekend werden. Tussen ziekenzalen en apothek pendelde alleen de apothekersknecht voor het ophalen van recepten, bloed- en urinemonsters en voor het afleveren van medicamenten.

Een tweede bronnencategorie die voor de reconstructie van het functioneren der Coolsingelziekenhuisapothek had kunnen worden gebruikt, zijn de administratieve bescheiden van de apotheker, zoals de registratie van afgeleverde medicamenten, een journaal van verrichte laboratoriumonderzoekingen en de verslagen aan de Commissie van Administratie. Helaas zijn in het archief van het Coolsingelziekenhuis deze bescheiden niet bewaard.

De beste bron vormen de publikaties, geschreven door de genees- en heelmeesters van het ziekenhuis en door de ziekenhuisapothekers zelf. Uit de medische publikaties komen duidelijk twee verschuivingen naar voren: enerzijds van wat Wunderlich in 1851 'die vollendetsten therapeutischen Anarchie' noemde naar het zorgvuldig recepteren van specifieke middelen, anderzijds een accentverschuiving van de fysische naar de klinisch-chemische diagnostiek. Welke gevolgen dit voor de farmaceutische dienst binnen het ziekenhuis had, wordt uit de medische artikelen niet duidelijk. Wel wordt in chirurgische publikaties gewezen op de belangrijke rol die de apotheker speelde bij de bereiding van anaesthetica,

met name het chloroform, en van antiseptica, in het bijzonder het carbol.

Veel duidelijker komt een en ander naar voren in de publikaties van de ziekenhuisapothekers. Al in 1851 gaf William Robertson (1830-1922), de eerste apotheker van het ziekenhuis, in het 'Tijdschrift voor Wetenschappelijke Pharmacie' een bericht over de bereiding van Solutio saleb met Spiritus Ammoniae Anisatus om aan te tonen hoe belangrijk het voor de apotheker is om te weten 'of verschillende geneesmiddelen, die in een recept vereenigd worden, elkander goed verdragen, of liever, niet zoodanig op elkander werken, dat zij voor de zieken onaangenaam van uitzigt ofwel onmogelijk te nemen zijn, of wel schadelijke eigenschappen verkrijgen'.²⁸ Samenwerking tussen geneesheren en apothekers noemde hij noodzakelijk. Welnu, waar kon die samenwerking beter worden gerealiseerd dan in een ziekenhuis, waar én de geneesheer én de apotheker inwonend waren?

Talrijk zijn de bijdragen die de Rotterdamse ziekenhuisapothekers leverden tot de klinisch-chemische diagnostiek. Zo schreef Robertson over albuminurie bij 'met chloroform genarcotiseerde lijders', in welk artikel hij tevens aantoonde dat, anders dan algemeen werd aangenomen, in de urine van dergelijke patiënten geen suiker gevonden werd.²⁹ Zijn opvolger Eduard Alexander van der Burg (1833-1890) publiceerde over het bloed en de urine van cholera-patiënten,³⁰⁻³³ over de bepaling van druivesuiker in urine³⁴ en over het voorkomen van koper in galstenen.³⁵ Pieter Brouwer (geboren 1829) toonde cystine aan in nier- en blaasstenen³⁶ en xanthine in normale urine.³⁷ Willem Albert Lode-

wijk Legebeke (1845-1889) beschreef een methode ter bepaling van arseen in urine³⁸ en Leonard Cornelis Wilhelmus Cox (geboren 1846) rapporteerde over de bepaling van albumine^{39,40} en over het gebruik van Fehling's proefvocht.⁴¹ Laatstgenoemde refereerde in 1880 uitvoerig voor zijn collega's over de pathofysiologie van de caissonziekte.⁴² Bijdragen zoals van Robertson over de noodzakelijke zuiverheid van chloroform⁴³ en van Johannes Agema (geboren 1838) over de onvoldoende desinfecterende werking van carbolzuurdampen⁴⁴ bevestigden de betekenis van de farmacie voor de heelkundige dienst in het ziekenhuis.

De betekenis van de ziekenhuisapothek bleef niet beperkt tot de muren van de instelling. Regelmatig werd de ziekenhuisapotheker ingeschakeld bij gerechtelijke, i.c. pathologisch-chemische onderzoeken, getuige de publikaties over het bewijs van een strychnine- en fosforvergiftiging.⁴⁵⁻⁴⁷ In het kader van het onderzoek naar de geheimmiddelen en levensmiddelen verschenen er uit de ziekenhuisapothek publikaties over het zout van Boutigny,⁴⁸ over de samenstelling van 'het pommade antipelluculaire van Van Oive',⁴⁹ over de 'pillen van Brandreth'⁵⁰ en de 'santoninecockjes' (overigens opgenomen in de Pharmacopoea)⁵¹ en over de analyse van Sequah's olie en prairiebloem, het toen beruchte middel van de oplichter Sequah.⁵² Verder leverden de ziekenhuisapothekers regelmatig bijdragen tot de algemene farmacie, zoals over het aantonen van opine in opium,⁵³ de bereiding van fosformolybdeen-zuur,^{54,55} de diffusie-analyse volgens Graham, 'die door scheikundigen niet genoeg gewaardeerd kan worden en goed toegepast, tot oplossing van vele gewichtige vraagstukken in de natuurkundige wetenschappen kan leiden'⁵⁶ en de onzuiverheid van de handelspreparaten van ichtyol.^{57,58} G.J. Jacobson (1828-1883) begon zijn later zo bekend geworden opiumonderzoek als apotheker in het Coolsingelziekenhuis.⁵⁹

Minder duidelijk blijkt uit de genoemde bronnen de opkomst van de farmaceutische industrie, waarmee de bereiding van tal van chemische produkten en ook van vele galenische preparaten aan de taak van de apotheker zouden worden onttrokken. Ook hier rijst de vraag of de relatie met de farmaceutische industrie zich voor de ziekenhuisapothek anders ontwikkelde dan voor de particuliere apothek. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld de introductie van synthetische geneesmiddelen, zoals fenacetine en fenazon.

In de jaren tachtig trad een zekere taakverdeling op binnen het laboratorium, waar de bacteriologische diagnostiek een eigen plaats naast de chemische diagnostiek veroverde.⁶⁰ Evenals bij de meeste ziekenhuizen het geval is geweest, ontwikkelde zich het bacteriologisch laboratorium in het Coolsingelziekenhuis uit het laboratorium van de ziekenhuisapothek. Het gebruik van proefdieren, het opzetten van bacteriekweken enz. gaven dit onderdeel

van de laboratoriumactiviteiten een eigen identiteit. In de serologie was voor de Rotterdamse ziekenhuisapothek geen rol van betekenis weggelegd. De zorg voor koepok-entstof was een monopolie van het Genootschap 'Ne pestis intret vigila'. Onder zijn auspiciën functioneerde op het ziekenhuisterrein aan de Coolsingel een vaccinatielokaal, later uitgebreid met een parc vaccinogène. Levering van andere entstoffen en sera kwam in de jaren negentig in handen van de veearts Jean Poels (1851-1927), die in 1904 de oprichter werd van de Rijksseruminrichting te Rotterdam.

Ziekenhuisapotheker en farmaceutische professie

Wie enigszins vertrouwd is met de Nederlandse apothekerswereld van de 19e eeuw, zal in het voorgaande al menige bekende naam hebben opgemerkt. Inderdaad valt het, althans voor de Rotterdamse situatie, niet moeilijk om te concluderen dat de ziekenhuisapothekers een excellente groep binnen de farmaceutische professie zijn geweest. Een parallel met de ziekenhuismedici en de medische professie uit de tweede helft der 19e eeuw dringt zich hier op. De institutionele beoefening van farmacie en geneeskunde bood kennelijk méér mogelijkheden dan de private beoefening. Mensen als de beide Robertsons (vader en zoon), Van der Burg, in 1877 benoemd tot hoogleraar artsennijberekunde en toxicologie te Leiden, Brouwer, later leraar aan de HBS te Zutphen en Jan Justus Hofman (1866-1942), die een centrale plaats in de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie en het farmaceutisch tijdschriftwezen zou gaan innemen, legden in de apothek van het Coolsingelziekenhuis de basis van hun carrière. Dat zij, ondanks alle voordelen, toch uit het ziekenhuis vertrokken, was zowel het gevolg van de geringe salariering die aan de functie verbonden was als van de eis om inwonend te zijn. Gelet op het gestichtskarakter van het 19e-eeuwse ziekenhuis was dit laatste geen aanlokkelijke situatie; bovendien hing hiermee samen dat de ziekenhuisapotheker ongehuwd moest zijn.

Opvallend is het grote aantal sollicitanten naar de functie van apotheker in het Coolsingelziekenhuis, althans in de periode vóór 1865. In 1851 moest het ziekenhuisbestuur kiezen uit 26 sollicitanten; drie jaar later meldden zich 38 apothekers voor de vacature. Het ziekenhuisbestuur benoemde toen een selectiecommissie, bestaande uit drie gerenommeerde farmaceuten (P.J. Haaxman, A.F. van Vliet en B. Eickma), die een vergelijkend examen organiseerde, waaraan slechts 16 van de 38 kandidaten durfden deel te nemen. In 1865 verschenen er voor de selectiecommissie, waaraan in 1859 de geneesheer-directeur van het Coolsingelziekenhuis én de vertrekkende ziekenhuisapotheker waren toegevoegd, slechts 12 van de 25 sollicitanten.

Ná 1865 veranderde deze situatie volledig. Van de zeven benoemingen die in de jaren 1865-1900 passeerden, was er slechts eenmaal meer dan één

sollicitant. Het ziekenhuisbestuur wees het te lage salaris (minder dan f 1000.— per jaar) als oorzaak aan: ieder provisor — wat een ziekenhuisapotheker eigenlijk was (!) — verdiende méér. De academische status, die de apotheker van ná 1876 zou krijgen, maakte de werving van ziekenhuisapothekers nóg moeilijker. Met beide handen greep het Rotterdamse ziekenhuisbestuur in 1883 'de zeldzame gelegenheid' aan 'een wetenschappelijk man (A. Robertson) aan ons gesticht te verbinden'. In deze periode vond bovendien een ingrijpende verandering plaats in het farmaceutisch hulp personeel. In 1865 deed in het Coolsingelziekenhuis naast de 'apothekersbediende-oude stijl' de leerling-apotheker zijn intrede. Na het vereiste examen volgde zijn aanstelling als hulpapotheker.⁶¹

Te midden van zijn collega's nam de ziekenhuisapotheker zeker geen geïsoleerde positie in. Een blik op de activiteiten van het Departement Rotterdam van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie bevestigt dat. De reputatie van dit Departement als trefpunt van wetenschappelijke activiteiten komt na 1856 voor een belangrijk deel op naam van de ziekenhuisapothekers.⁶² Bijna alle publikaties die in het voorafgaande zijn vermeld, vormden de neerslag van hetgeen door de ziekenhuisapothekers tijdens de departementale vergaderingen naar voren was gebracht. Ook voor de correctie op de Pharmacopoea Neerlandica, waaraan door het Rotterdamse Departement intensief werd gewerkt, leverden de apothekers van het Coolsingelziekenhuis regelmatig hun bijdragen.⁶³⁻⁶⁵

Andere verschuivingen in het farmaceutisch personeel van het ziekenhuis laten zich bij gebrek aan vergelijkende literatuur moeilijk beoordelen. Zo bijvoorbeeld de benoeming van een vrouwelijke apotheker, Alide Grutterink (1869-1927), in 1892. Voor het ziekenhuis zelf was dit een ampel besproken en bediscussieerde personeelsverandering, vooral vanwege de spanningen die men vreesde tussen haar en de (assistent-)geneesheren en het gevaar dat men dachtte van gezagsonderminning binnen de apotheek. Voor de Nederlandse farmacie in het algemeen betekende haar benoeming een nieuwe fase in de feminisering van het apothekersberoep die begonnen was met de toelating van vrouwelijke leerling-apothekers in 1867, waarna de doorbraak volgde in 1888 toen Charlotte Jacobs voor het apothekersexamen slaagde. Het voorbeeld van het Rotterdamse ziekenhuis werd een jaar later gevolgd door Amsterdam, waar Mej. C.H. Hugenholtz tot apothekeres van het Wilhelmina Gasthuis werd benoemd. Beide benoemingen waren een soort aanvulling op het moderniseringsproces van de ziekenverpleging, dat inmiddels binnen de ziekenhuizen op gang gekomen was. Dat het Coolsingelziekenhuis met de aanstelling van Alide Grutterink geen slechte keus had gedaan, blijkt wel uit de verdere carrière van 'deze kleine, alwetende juffrouw': in 1910 (vóór de zogenaamde Wet Lim-

burg) promoveerde zij te Bern en werd in hetzelfde jaar privaat-docente te Leiden in de microchemie. Het merendeel van haar vele publikaties dateert van na de eeuwwisseling: vóór 1900 stelde zij, nadat in een proef in acht ziekenhuispatiënten de methode in vier gevallen 'totaal in de steek' had gelaten, de betrouwbaarheid van Esbach's eiwitbepaling ter discussie.⁶⁷

Ziekenhuisapotheek en farmaceutische opleiding

Hoezeer de benoeming van Grutterink tot apothekeres een doorbraak was, blijkt wel uit een vergelijking met de discussie uit 1880 over eventuele medewerking vanuit het ziekenhuis aan de cursussen voor apothekersassistenten die in hetzelfde jaar op initiatief van het Departement Rotterdam werden opgezet. Vrouwelijk leerlingen wenste men niet tot de ziekenhuisapotheek toe te laten.

Wel was de apotheek van het Coolsingelziekenhuis van de oprichting af betrokken bij het farmaceutisch onderwijs aan de Klinische School van Rotterdam. Toekomstige heelmeeesters ten platelande, die de bevoegdheid konden krijgen om een apotheek te houden, werden door de lector J.E. de Vrij (1813-1898) voor praktische oefeningen naar de ziekenhuisapotheek gestuurd. Toch wilde het stadsbestuur in 1858 niet weten van een gecombineerde functie van ziekenhuisapotheker en lector aan de Klinische School, ook al lag dat zeer voor de hand toen bleek dat Van der Burg als eerste op de nominatie voor lector stond.⁶⁸

Samenwerking tussen ziekenhuisapotheek en Klinische School bood tevens de langverbeide mogelijkheid om de farmaceutische preparaten, die door leerlingen in het Laboratorium Chemicum waren bereid, te verkopen aan een gemeente-instelling. Met de stadsapotheken wilden de lectoren even zaken doen. In 1852 liet De Vrij het stadsbestuur weten aan zijn instructie volledig te kunnen voldoen, 'sedert dat er eene uitmuntend ingerigte Apotheek met een kundigen Apotheker aan het hoofd in het Ziekenhuis staat, die, als door de gemeentekas bekostigd wordende, ook eene stads-apotheek kan genoemd worden'. Tussen ziekenhuis- en stadsapotheek bleven de contacten aanvankelijk beperkt tot levering van de grondstoffen uit de stadsapotheek aan het Ziekenhuis. Eerst na de benoeming (1876) van Legebeke tot gemeente-apotheker verbeterde en intensiverde deze relatie.

EPILOOG

De verzuchting 'Much remained to be clarified historically about the place of pharmacy in such institutions' die aan het slot van de paragraaf over de ziekenhuisapotheken te vinden is in Kremer en Urdang's leerboek voor de geschiedenis van de farmacie,⁶⁹ kan ook hier als slotzin worden gebruikt. Uit verder onderzoek zou tevens moeten blijken in hoeverre de keuze voor de apotheek van het Coolsingelziekenhuis representatief is voor de algemene

ontwikkeling van de ziekenhuisapotheek in Nederland. Voorlopig kan alleen worden vastgesteld dat de Rotterdamse situatie kennelijk gunstiger was dan elders, getuige ook de rol die de apotheek van het Coolsingelziekenhuis en het in 1908 geopende Bergwegziekenhuis bij de oprichting van de Nederlandse Vereniging van Ziekenhuisapothekers in 1929 hebben gespeeld.⁷⁰ Met dit artikel moge tevens een bijdrage geleverd zijn tot de voorgeschiedenis van deze farmaceutische specialistenvereniging.

ARCHIVALIA

Het geraadpleegde Archief van het Coolsingelziekenhuis bevindt zich in het gemeentearchief van Rotterdam.

LITERATUUR

- ¹ Becker H. Zur Geschichte der Krankenhausapotheke im Königreich Bayern. Die Apotheke des Allgemeinen Krankenhauses München links der Isar. Münster: Murken-Altrogge, 1977.
- ² Crellin JK. Eighteenth Century Pharmacy at St. George's Hospital, London. *Med Hist* 1961;5:327.
- ³ Crellin JK. Apothecaries, dispensers, students and nineteenth-century pharmacy at St. George's Hospital, London. *Med Hist* 1962;6:131.
- ⁴ Berman A. Historical currents in American hospital pharmacy. *Drug Intell Clin Pharm* 1972;6:441.
- ⁵ Berman A. American hospital pharmacy: a Bicentennial perspective. *Am J Hosp Pharm* 1976;33:129.
- ⁶ Hellinga G. Amsterdamsche Gasthuisapothekers. *Pharm Weekbl* 1922;59:952.
- ⁷ Hellinga G. Buitengasthuis-apothekers. *Pharm Weekbl* 1926;63:130.
- ⁸ Horowitz ZG. Het honderdjarig bestaan der apotheek van het Ned. Israelitisch Ziekenhuis te Amsterdam. (overdruk) 1941.
- ⁹ Oosterbaan DP. Zeven eeuwen. Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft. Delft: Gaade, 1954.
- ¹⁰ Bosman-Jelgersma HA. Vijf eeuwen Delftse apothekers. Amsterdam: Ronald Meesters, 1979.
- ¹¹ Grendel E. De ontwikkeling van de artsennijbereidkunde in Gouda tot 1865. Gouda, 1956.
- ¹² Kersbergen LC. Geschiedenis van het St. Elizabeth's of Groote Gasthuis te Haarlem. Haarlem: Joh. Enschedé en Zn., 1931.
- ¹³ Van Lieburg MJ, Van der Sijden HR, Van de Haterd HGA. Uit de geschiedenis van de Rotterdamse stads-apotheek. *Pharm Weekbl* 1979;114:74.
- ¹⁴ Moll W. Een eeuw ziekenhuisgeschiedenis. Het Haagsch Gemeenteziekenhuis 1823-1923. 's-Gravenhage: Mouton, 1925.
- ¹⁵ Moll W. De Gemeente-Apotheek te 's-Gravenhage onder het bestuur van inspectores 1749-1915. 's-Gravenhage: Bureau Statistiek en Voorlichting, 1949.
- ¹⁶ Schoute D. De levensloop van een ziekenhuis. Geschiedenis van het Gasthuis te Middelburg. Middelburg: J.C. en W. Altorffer, 1916.
- ¹⁷ Tammeling BP. Honderdvijfenzeventig jaar AZG. Geschiedenis en voorgeschiedenis van het Academisch Ziekenhuis Groningen. Groningen, 1978.
- ¹⁸ Pekelharing CA. Geschiedenis van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917. I. Geschiedenis van het Algemeen Ziekenhuis. Utrecht, 1921.

- ¹⁹ Jetter D. Grundzüge der Krankenhausgeschichte. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977.
- ²⁰ Murken AH. Die bauliche Entwicklung des Deutschen Allgemeinen Krankenhauses im 19. Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.
- ²¹ Querido A. Het Wilhelmina Gasthuis. Geschiedenis en voorgeschiedenis. Lochem: De Tijdstroom, 1966.
- ²² Plage E. Studien über Krankenhäuser. Berlin: Ernst und Korn, 1873.
- ²³ Van Lieburg MJ. Gerrit Jan Mulder: docent der Clinische School te Rotterdam. In: van Herwaarden J, red. *Lof der Historie*. Rotterdam: Universitaire Pers, 1973;211-240.
- ²⁴ Ziekenhuis. Het nieuwe ---. In: Almanak voor Studenten. Rotterdam: Neurdenberg, 1853;73-89.
- ²⁵ Adam AM. Medical Notes from the Continent: or, Sketches of the Universities, Hospitals, Lunatic Asylums, and Medical Baths of Holland, Belgium, Germany, and Austria. *Edinburgh Med J* 1858;4:106.
- ²⁶ Berman A. Representative Hospital Formularies of the 18th and 19th centuries. *Bull Am Soc Hosp Pharm* 1956;13:216.
- ²⁷ Berger JA. Pharmacopoea Pauperum. *Pharm Weekbl* 1931;68:134.
- ²⁸ Robertson W. Solutio saleb met spiritus ammoniac anisatus. *Tijdschr Wet Pharm* 1851;3:349.
- ²⁹ Robertson W. Over de tegenwoordigheid van suiker in de urine. *Tijdschr Wet Pharm* 1853;5:129.
- ³⁰ Van der Burg EA. Onderzoek van urine van choleralijders, na gebruik van acido-benzoicum. *Tijdschr Wet Pharm* 1855, 2e serie, 2:48.
- ³¹ Van der Burg EA. Onderzoek van bloed van een choleralijder op ureum. *Tijdschr Wet Pharm* 1855, 2e serie, 2:49.
- ³² Van der Burg EA. Scheikundig onderzoek van eenige stoffen van cholera-lijders. *Med Weekbl Geneesk* 1855;5:33.
- ³³ Brouwer P. Voorloopig onderzoek van cholera-urine. *Tijdschr Wet Pharm* 1862, 3e serie, 4:194.
- ³⁴ Van der Burg EA. Iets over het door Prof. Böttger aanbevolen reagens voor druivesuiker. *Tijdschr Wet Pharm* 1857, 2e serie, 4:161.
- ³⁵ Van der Burg EA. Onderzoek van Galsteenen. *Tijdschr Wet Pharm* 1856, 1e serie, 3:182.
- ³⁶ Brouwer P. Opsporing van cystine in nier- of blaasstenen. *Tijdschr Wet Pharm* 1862, 3e serie, 4:193.
- ³⁷ Brouwer P. Xanthine in normale urine aanwezig. *Tijdschr Wet Pharm* 1862, 3e serie, 4:197.
- ³⁸ Legebeke WAL. (zonder titel). *Nw Tijdschr Pharm Ned* 1875;8:607.
- ³⁹ Cocx LCW. Approximative bepaling van albumen in urine. *Nw Tijdschr Pharm Ned* 1877;10:355.
- ⁴⁰ Cocx LCW. Benaderende bepaling van albumen. *Nw Tijdschr Pharm Ned* 1878;11:13.
- ⁴¹ Cocx LCW. Rapport der commissie bestaande uit de heeren Cocx, Legebeke en de Haan (Cocx rapporteur), over de waarneming, dat bij het nemen van proeven van Fehling'sch proefvocht gebleken was, dat het verscheidene bereide proefvocht, na sterk met water verdund te zijn, alleen reeds door koken ontleed werd. *Nw Tijdschr Pharm Ned* 1878;11:17.
- ⁴² Cocx LCW. (zonder titel). *Nw Tijdschr Pharm Ned* 1880;13:130.
- ⁴³ Robertson W. Ontleding van chloroform. *Tijdschr Wet Pharm* 1853;5:226.
- ⁴⁴ Agema J. (zonder titel). *Nw Tijdschr Pharm Ned* 1872;5:462.

- ⁴⁵ Van der Burg EA. Over de opsporing van strychnine. Tijdschr Wet Pharm 1857; 2e serie, 4:14.
- ⁴⁶ Van der Burg EA. Over de opsporing van phosphorus. Tijdschr Wet Pharm 1857; 2e serie, 4:34.
- ⁴⁷ Van der Burg EA. Nader onderzoek omtrent de opsporing van strychnine in urine. Tijdschr Wet Pharm 1857; 2e serie, 4:321.
- ⁴⁸ Van der Burg EA. Het zout van Boutigny. Tijdschr Wet Pharm 1858; 2e serie, 5:65.
- ⁴⁹ Agema J. (zonder titel). Nw Tijdschr Pharm Ned 1868;1:157.
- ⁵⁰ Agema J. (zonder titel). Nw Tijdschr Pharm Ned 1870;3:303.
- ⁵¹ Agema J. Bepaling van santonine in santoninekoekjes. Nw Tijdschr Pharm Ned 1873;6:225.
- ⁵² Hofman JJ, Robertson A. Analyse van Sequah's Olie en Prairiebloem. Ned Tijdschr Pharm Chem Toxicol 1891;24:359.
- ⁵³ Robertson W. Over Porphyroxine of Opine. Tijdschr Wet Pharm 1852;4:65.
- ⁵⁴ Jacobson GJ. Opmerkingen bij de bereiding van phosphormolybdaenzuur. Tijdschr Wet Pharm 1858; 2e serie, 5:52.
- ⁵⁵ Jacobson GJ. Nog iets over phosphormolybdaenzuur. Tijdschr Wet Pharm 1858; 2e serie, 5:56.
- ⁵⁶ Brouwer P. Toepassing der diffusie bij analytisch onderzoek, volgens Th. Graham. Tijdschr Wet Pharm 1862; 3e serie, 4:198.
- ⁵⁷ Hofman JJ. Acidum Sulfoichtyolicum. Ned Tijdschr Pharm Chem Toxicol 1890;23:369.
- ⁵⁸ Hofman JJ. Ichtyol-praeparaten. Ned Tijdschr Pharm Chem Toxicol 1891;24:63.
- ⁵⁹ Jacobson GJ. Over het onderzoek van opium. Tijdschr Wet Pharm 1858; 2e serie, 5:57.
- ⁶⁰ Goerke H. Entwicklungen und Wandlungen der medizinischen Laboratoriumdiagnostik. Deutsche Aerzteblatt 1966;63:1977,2043.
- ⁶¹ Grendel E. Knecht, bediende, assistent. Ontwikkelingsgeschiedenis van het farmaceutisch hulppersoneel. Pharm Weekbl 1969;104:1356.
- ⁶² De Keuning JC. Apothekers en apotheken te Rotterdam gedurende de laatste 125 jaar. Rott Jaarboekje 1971; 7e reeks, 9:207.
- ⁶³ Robertson W. Opmerkingen omtrent de bereiding van nitras bismuthicus basicus van de Pharmacopoea Neerlandica. Tijdschr Wet Pharm 1853;5:33.
- ⁶⁴ Van der Burg EA. Over opium depuratum. Tijdschr Wet Pharm 1855; 2e serie, 2:136.
- ⁶⁵ Cocx LCW. Over de oplosbaarheid van kalk in water in verband met het voorschrift van aqua phagedenica der 'Pharmacopoea Neerlandica, Ed. II'. Nw Tijdschr Pharm Ned 1878;11:280.
- ⁶⁶ Van Itallie L. Dr. Alide Grutterink. Pharm Weekbl 1927;64:147.
- ⁶⁷ Grutterink A. Esbach's methode ter quantit(atieve) eiwitbepaling. Ned Tijdschr Pharm Chem Toxicol 1894;6:75.
- ⁶⁸ Van Lieburg MJ. Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967). Amsterdam: Editions Rodopi, 1978.
- ⁶⁹ Sonnedecker G. Kremers and Urdang's History of Pharmacy. Philadelphia-Toronto: J.P. Lippincott Comp., 1976.
- ⁷⁰ Schulte MJ. Vijf en twintig jaar georganiseerde ziekenhuisfarmacie. Een terugblik. Pharm Weekbl 1954;89:808-19.

VROEGSTE ONTSTAAN EN ONTWIKKELING VAN HET APOTHEKERSBEROEP IN VLAANDEREN, VOORNAMELIJK TE GENT

Chr. DE BACKER

In de Nederlanden is in het midden van de 13de eeuw de apotheker reeds een begrip. Dr. L. J. Vandewiele haalt in zijn recent werk over de geschiedenis van de farmacie in België ¹ *Der natueren Bloeme* (ca. 1250) van Jacob van Maerlant aan die verschillende malen het beroep vernoemt en omschrijft ².

Vóór de 13de eeuw is in de Nederlanden, met uitzondering in de abdijen, van farmacie geen sprake. Namen van leken die als apothecarii worden betiteld zal men niet ontdekken.

Voor de Arabieren in de 8ste eeuw de wetenschappelijke farmacie als een afzonderlijke discipline hebben doen ontstaan, bestonden er geen apotheken in de werkelijke betekenis van dit woord. Met de vooruitschrijdende uitbreiding van het Christendom ging de farmacie en de geneeskunde over in de handen van de monniken. De lekengeneeskunde haalde het echter op die van de geestelijken, vooral toen op enkele concilies tijdens de 12de eeuw het aan kloosterlingen verboden werd nog verder de geneeskunde uit te oefenen. De lekengeneeskunde vondt haar voedingsbodem in de universiteiten. Vanaf 1150 werd een medische faculteit te Salerno opgericht. Na Toledo volgden Bologna, Parijs, Padua en Montpellier. Tot de werken die vanuit Salerno ontstonden zijn te noemen het *Antidotarius magnus* (late 11de eeuw) dat meer dan 1100 uitgebreide (Arabische) recepten bevat; het *Liber de simplici medicina*, ook naar zijn incipit *Circa instans* ³ genoemd (midden 12de eeuw) en het *Antidotarium Nicolai parvum* ⁴, met ongeveer 140 receptvoorschriften en dat uit het *Antidotarius magnus* was ontstaan in de 13de eeuw. Hun invloed op de farmaceutische receptliteratuur heeft zich tot in de 18de eeuw laten voelen ⁵. Ook het *Regimen Sanitatis* en de belangrijke geneesmiddelenlijst *Alphita* zijn gebaseerd op Salernitaanse bronnen. Door de vertalingen te Toledo van talrijke werken (Avicenna, Rhazes, enz.) werd de kennis van de

¹ L. J. VANDEWIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België met een inleiding tot de algemene geschiedenis van de farmacie*, Beveren, 1981, p. 127.

² In de uitgave van M. GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) m.m.v. W. Pijnenburg. Reeks II : Literaire handschriften dl. 2, Der Naturen Bloeme*, 's Gravenhage, 1981, p. 284, 30 : apoteker; p. 166, 22 en p. 284, 29 : apotecarise; p. 165, 2 : apotikaris.

³ L. J. VANDEWIELE, *Een Middelnederlandse versie van de Circa Instans van Platearius*, Oudenaarde, 1970. – W. L. BRAEKMAN, „Fragmenten van een nieuw handschrift van de Middelnederlandse Circa Instans”, in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1974, pp. 7-15. – Chr. DE BACKER, „Medico-pharmaceutische Membra-disiecta in het Gemeentearchief te Zutphen”, in: *Middeleeuwse boeken uit Zutphen* (red. A. Geurts), Nijmegen, 1981, pp. 104-113.

⁴ W. S. VAN DEN BERG, *Eene Middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai*, Leiden, 1917.

⁵ G. E. DANN, *Einführung in die Pharmaziegeschichte*, Stuttgart, 1975, p. 33.

artsenijschat der Antieken en haar uitbreiding door de Arabieren in geheel Europa verspreid. Het *Antidotarium Nicolai parvum* had in onze gewesten een grote invloed. Het werd zelfs een zekere tijd als stedelijk farmakopee 'avant la lettre' verplicht gesteld te Ieper, Antwerpen en Middelburg ⁶. Ieper neemt in dit opzicht een primordiale plaats in omdat de *Keure des Apothicaires*, een ordonnantie uitgevaardigd tussen 1292 en 1310 de oudste farmaceutische verordening is van de Nederlanden en de apothekers verplicht het *anthidotaire Nicholaus* in hun bezit te hebben ⁷.

Een wettelijke reglementering voor de medische beroepen zou er voor het eerst komen in 1231 en wel door de *Constitutiones* van Frederik II van Hohenstaufen ⁸. Men onderscheidde toen drie takken in de geneeskunde: de dogmatische (diagnose), de manuele (chirurgie) en de artsenijsbereidende (farmacie).

De meningen over het ontstaan van de lekenfarmacie kan men in drie theorieën samenvatten, die er van uitgaan dat het apothekersberoep voor zijn fixeren bepaalde vormen heeft doorlopen of heeft aangenomen ⁹.

De continuïteitstheorie vooreerst, stelt de mening voorop dat er steeds een ononderbroken voortzetting is geweest en dat er zich alleen een overgang heeft voorgedaan van kloosterfarmacie naar lekenfarmacie. De apotheker zou door taakverdeling ontstaan zijn uit de zelfdispenserende geneesheer die een huis-apotheek bezat. Deze personele band zou in het midden van de 12de eeuw reeds verbroken zijn.

Deze eerste theorie verwerpt een tweede, nml. deze die de kramers-theorie wordt genoemd en die het ontstaan van de apotheker ziet in een groep van handelaars, de kramers, waarbij wordt aangenomen dat de apotheker door evolutie uit het kramersgild is ontstaan en niet uit het kloostermilieu. De apothekers en de kramers waren tot in de 16de eeuw op veelerlei manieren met elkaar verbonden. In de eerste plaats door de handel in kruiden en ook door het toebehoren aan eenzelfde kruideniersgilde.

De Rechtstheorie stelt dat het apothekersberoep deel uit maakt van de openbare gezondheidspolitiek van de overheid en is onderworpen aan legislatieve

⁶ L. J. VANDEWIELE, *op. cit.*, p. 72.

⁷ D. A. WITTOP KONING, „De herkomst van de oudste Ieperse keuren”, in: *Bulletin van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux*, 50, (1975), p. 69-73.

⁸ L. J. VANDEWIELE, *op. cit.*, p. 75. — E. KREMERS & G. URDANG, *History of Pharmacy* (ed. G. Sonnedecker), Philadelphia/Toronto, 1974⁴, p. 34. — H. E. KUHN, *Soziologie der Apotheker. Ein Beitrag zur Soziologie des Gesundheitswesens*, Stuttgart, 1963, p. 10 (= Sozialwissenschaftliche Studien 4). — R. SCHMITZ, *Das Apothekenwesen von Stadt- und Kurtrier. Von den Anfängen bis zum Ende des Kurstaates (1794)*, Frankfurt/M., 1960, p. 11. — H. STAFSKI, *Aus alten Apotheken*, München, 1956, p. 5. — F. FERCHL, *Geschichte der Pharmazie in einer Stunde*, Stuttgart, 1951, 22 en 25. — H. SCHELENZ, *Geschichte der Pharmazie*, Berlin, 1904, p. 314-315.

⁹ R. SCHMITZ & M. SIMON, „Thesen zu Ursprung und Entwicklung der Laienpharmazie in der Sekundärliteratur — dargestellt am Beispiel Zürichs”, in: *Pharmazeutische Zeitung*, 127 (1982), p. 1579-1586.

regelingen. Als criteria ziet men hier de toelating die door de stad gegeven wordt voor het openen van een apotheek, de beperking der officina's, de controle (visitatie genoemd), een officieel artsensijboek of farmakopee, een taxe (prijslijst der geneesmiddelen) en het verbod van gemeenschapsbelang met de geneesheer. Volgens deze theorie leidden al deze punten tot het zelfstandig apothekersberoep waarbij de competentie *de iure* komt vast te liggen. Tevens betekende dit een bescherming tegen de concurrentie van kwakzalvers en onbevoegden.

Deze laatste ontwikkelingen hebben zich echter maar veel later voorgedaan en kan als theorie eigenlijk slechts als een complement van de twee andere theses dienstig zijn. In het algemeen wordt thans de Kramers-theorie aanvaard waarbij zich onder de kramers of kruideniers een proces van specialisatie heeft ontwikkeld in de loop van de 13de en 14de eeuw.

L. J. Vandewiele heeft in zijn hierboven reeds geciteerde Geschiedenis van de Farmacie in België zich de vraag gesteld hoe de eerste apothekers in onze streken zijn gekomen¹⁰. Hij ziet drie wegen langs waar deze zich in de Nederlanden hebben gevestigd, door inwijking, door evolutie en door *generatio spontanea*. Deze laatste factor is een laattijdige en houdt in dat sommige lieden in steden waar geen kruideniersgild bestond en ook op het platteland geneesmiddelen begonnen te bereiden zonder daartoe examen te hebben afgelegd. Zij hadden zich ook weten te onttrekken aan examinatie en visitatie van de in de 17de eeuw ontstane Collegia Medica.

Het ontstaan van het apothekersberoep door evolutie leunt aan bij de reeds geciteerde Kramers-theorie en wordt door Vandewiele nog meer genuanceerd. In sommige steden bestond een zelfstandig kruideniersgild, terwijl in andere dit verenigd was met sommige andere ambachten in een meerseniers- of kramersgild. De *crudenare* of kruideniers dreven handel in kruiden en specerijen in het groot en waren veelal ook detaillisten. Bij gelegenheid ging men wel eens bij hen een drogerij voor geneeskundig gebruik halen die dan wel gegarbeleerd (gezuiverd) diende te zijn. Bij gelegenheid werden er dus kruidenmengsels bereid die men in feite medicijnen kan noemen. Specialisatie op deze laatste taal leidde aldus tot het apothekersberoep. Van grossist deed zich een verschuiving voor naar detaillist bij sommigen zodat men kan spreken van kruidenier en apothecaris-kruidenier. Men stelt vast dat in diverse steden naast de benaming *apothecaris* ook nog andere terminus technicus voorkomt: nml. die van specier (*specyer*). Onduidelijkheid ontstaat wanneer zelfde personen nu eens als apothecaris, dan eens als specier worden genoemd. Ook in de Ieperse keure uit ca. 1292/1310, waarin voor de eerste keer in Vlaanderen de grondprincipes van het apothekersberoep worden geformuleerd, zijn de twee benamingen door elkaar gebruikt. R. Van Den Heuvel wees in 1962 in zijn bijdrage over de farmacie te Leuven op de in het latijn opgestelde schepenakten die in 1298 van Franciscus Floret, apothecaris spreken en de

¹⁰ L. J. VANDEWIELE, *op. cit.*, p. 127-130.

in de middelnederlands opgestelde stadsrekeningen van Franchoy's de specyer. Ditzelfde geldt in 1315 voor magister Rolandus. apothecarius en Roland (of Roelant) de Specyer ¹¹. Ook H. A. Bosman-Jelgersma vat het woord specier op als hetzelfde voor apothecaris. Voor 's-Hertogenbosch citeert deze auteur in 1342 een Didderic *specier* die dezelfde blijkt te zijn als Theodorus. *apothecarius od de specyer* ¹². Een onderzoek naar deze benamingen te Zürich leidden tot dezelfde vaststelling : de in 1291 genoemde *Speziger* Chunrat de Brugge ¹³ is identiek met de twee jaar later voorkomende Chunrat *apothecarius* burgensium. In de bronnen verschijnt hier voor het laatst in 1401 de terminus *spetzijer* ¹⁴.

Vandewiele meent dat het wat voortvarend zou zijn te besluiten dat *crudenare* apothecarissen zouden zijn, en meent dat er wel een onderscheid kan bestaan tussen de apothecaris en een specier ¹⁵.

Op het einde van de 14de eeuw blijkt de terminus *specyer* geleidelijk uit de bronnen verdwenen te zijn. Sindsdien komen alleen nog *crudenare* en apothecarissen voor.

Men zou hier wel eens terecht kunnen stellen dat de speciers mogelijks een tussenschakel zouden kunnen zijn tussen de kruidenaars en de apothecarissen. De specier of specerijverkoper is nml. een kruidenier met specialisatie op specerijen. Naast hem is dan een derde soort kruidenier komen te staan die zich specialiseerde in kruiden en specerijen met geneeskundige werking. Deze laatste mengde de kruiden niet alleen meer na zuivering, maar maakte allerlei siropen, waters, electuaria enz. Met het fixeren van het apothekersberoep zou dan reeds de opslorping of het verdwijnen van de specier door of voor de apothecaris plaats hebben gevonden. Inderdaad werden de eisen gesteld aan de apothecaris-specier steeds groter met de steeds strenger wordende voorschriften van de ordonnanties zodat volgens Vandewiele de kloof tussen de kruidenier-handelaar en de apothecaris-geneeskundige steeds maar groter werd. Door de verplichting te kunnen lezen en ook het latijn te kennen werd de apothecaris totaal losgerukt van de kruidenier. Naar ons inziens heeft zich dit proces voltrokken via de tussenschakel specier. Het speciersberoep zou als het ware uitgestorven zijn ten voordele van het apothekersberoep.

Als derde factor waardoor de apothekers zich in onze streken gevestigd hebben noemt Vandewiele de immigratie of inwijking ¹⁶.

Tot voor kort was de oudst met name bekende apotheker voor het huidige grondgebied België *Petrus apothecarius de Montpellier* vernoemd in de Brugse

¹¹ R. VAN DEN HEUVEL, „Losse bladzijden uit de geschiedenis der Mechelse apothekers“, in : *Mechelen en de Farmacie*, Mechelen, 1962, p. 50.

¹² H. A. BOSMAN-JELGERSMA, *Vijf eeuwen Delfse apothekers*. Diss. Amsterdam, Amsterdam, 1979, p. 10.

¹³ Niet van Brugge in Vlaanderen, maar van Brugg, thans in het kanton Aarau.

¹⁴ R. SCHMITZ & M. SIMON, *op. cit.*, p. 1585.

¹⁵ L. J. VANDEWIELE, *op. cit.*, p. 128.

¹⁶ L. J. VANDEWIELE, *op. cit.*, p. 128.

stadsrekeningen van 1284-85¹⁷. Hij werd toen ingeschreven als nieuwe poorter. Voor Gent ontdekte Vandewiele in 1953 een contract uit maart 1379 i.v.m. *Martin van Sycleir van Pavye apothecaris*, blijkbaar volgens zijn naam afkomstig uit Pavia¹⁸. Het is een feit dat in Italië en in Zuid-Frankrijk er al vroeger apothekers aan het werk waren als in onze gewesten. Andere inwijkelingen te Brugge vonden we komende vanuit dichter gelegen streken : op 26 maart 1357 wordt meester Diedric van Brunsewyc, *apoticaris* van Utrecht poorter en in januari 1362 Mathys van der Hovene, *specyer*, samen met zijn broer Jan, beide afkomstig uit Haeskerke in Cassel ambacht¹⁹.

Naast de algemene farmaciegeschiedenis of geschiedenis van het farmaceutisch denken kan men ook spreken van de specifieke farmaciegeschiedenis of de apothekers-geschiedenis, in Duitssprekende gebieden Apotheker- of Apothekengeschiedenis genoemd. Daar waar voor de geschiedenis van het farmaceutisch denken reeds enorm veel is gepresteerd, is de apothekersgeschiedenis in Vlaanderen voor haar beginperiode in de 13de eeuw tot 1500 nog helemaal niet zo ruim aan bod gekomen. Vanaf de 17de eeuw, met het ontstaan van de Collegia Medica in de voornaamste centra, beschikken we over een arsenaal van bronnenmateriaal²⁰. Ook voor de 16de eeuw heeft relatief minder onderzoek plaatsgevonden. Een ware inventaris van wat tot nog toe werd samengebracht op het gebied van de apothekers-geschiedenis is weer te vinden in de hierboven reeds herhaaldelijk geciteerde Geschiedenis van de Farmacie in België door Vandewiele. Tevens is voor bepaalde weinig bekende centra en deelaspecten een keurige oplossing gevonden door het inschakelen van kleine miscellanea-bijdragen. Laten we hier even terloops aanstippen dat we bij de tot hier toe vroegst bekende Antwerpse apothecaris, Wencelyn van Mechele, het jaartal 1449 moeten schrijven en dat namen van apothecarissen te Brussel vóór 1500 nog niet bekend zijn.

De geschiedenis van het farmaceutisch denken en de specifieke farmaciegeschiedenis heeft ook een interdisciplinair karakter. Vandewiele²¹ wees reeds verschillende malen op de aantrekkelijkheid van de studie van de geschiedenis van de farmacie. Niet alleen de ontwikkeling van de beroepsorganisatie en de evolutie van het wetenschappelijk denken, maar eveneens de raakpunten die de farmacie

¹⁷ L. J. VANDEWIELE, *op. cit.*, p. 194-195. — Id., „De apotheek en de apothekers van het Sint-Jans-hospitaal te Brugge”, in : *Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976*, dl. I, Brugge, 1976, p. 147.

¹⁸ L. J. VANDEWIELE, „De oudste gegevens over apothekers in België”, in : *Pharmaceutisch Tijdschrift voor België*, 30 (1953), p. 134-138.

¹⁹ A. JAMEES, *Brugse poorters opgetekend uit de stadsrekeningen en ingeleid door A. Jamees, assistent bij het Rijksarchief te Antwerpen. Deel 1 : 1281-1417*, Handzame, 1974, pp. 108 en 123.

²⁰ L. J. VANDEWIELE, „Vergelijkende studie over de Collegia Medica in België”, in : *Pharmaceutisch Tijdschrift voor België*, 33 (1956), p. 145-169. Bij de exhaustieve bibliografie in de geschiedenis van de Farmacie in België door dezelfde auteur kan voor Gent nog bijgevoegd worden : G. SAS, *Het Collegium medicum van Gent in de 17^e en 18^e eeuw*, onuitgegeven lic. verh., KULeuven, 1971.

²¹ L. J. VANDEWIELE, *Geschiedenis op. cit.*, p. 7-8. — Id., „Du sens de l'enseignement de l'histoire de la pharmacie”, in : *Bulletin de Pharmacie*, 29 (1976), n° 1-2, p. 5-7.

heeft met de andere disciplines zoals plantkunde, dierkunde, mineralogie, chemie, scheikunde is een boeiende aangelegenheid. Ook wortelt de farmacie in het sociale leven, de neringen en staat in contact met de andere ambachten die haar het nodige leveren voor haar uitoefening: apothekerspotten, vijzels, maten en gewichten, de apparatuur. Andere interdisciplinaire aspecten zijn nog de hulpwetenschappen van de geschiedenis en de filologie waardoor de farmaciegeschiedenis aan haar beoefenaars, de farmaco-historici, problemen kan stellen naargelang de farmaceutische of historische vorming primeert. De farmaco-historicus zal eigenlijk in beide gebieden horen thuis te zijn. Behoudens uitzonderingen vinden actieve officina-apothekers niet de tijd om intensief archiefonderzoek te doen. Vooral een onderzoek naar de middeleeuwse plaatselijke toestanden blijkt tijdrovend en exhaustief te zijn door de schaarsheid en de verscheidenheid van het bronnenmateriaal. M. J. van Lieburg heeft dit probleem aangeraakt en op de verscheidenheid van de aard der archiefbescheiden dienstig voor het farmaco-historisch onderzoek gewezen ²². Inderdaad zijn zowel het eigenlijke stadsarchief (handelingen van de magistraat, keuren en ordonnances), het schepenarchief (met alle stukken betreffende de officiële rechtspleging), de gildearchieven (waartoe ook de kruidenaars en de apothecarissen behoorden), de latere notariële archieven (o.a. boedelinventarissen) en de kerkelijke archieven (o.a. ook gods- en gasthuizen) vaak een bron voor de geschiedenis van de farmacie. Men zou het ook kunnen betreuren dat een aantal zuiver geschoolde historici die bij hun sociaal-economisch onderzoek terloops met de medische beroepen in aanmerking komen, hun bevindingen niet altijd nuanceren, zodat wel eens kruidenaars, speciers, apothecarissen, chirurgijns, doctoren in de medicijnen, barbiers, vroedvrouwen en drogisten in een enkele grote groep „gezondheidszorg” zonder verdere uitleg worden samengebracht.

Deze interdisciplinaire problematiek gepaard met de heuristisch zware opgave is er de oorzaak van dat heel wat onderzoeksprojecten voor de specifieke of lokale farmaciegeschiedenis open liggen en op ontginning wachten ²³.

Door het feit dat zich in West-Europa het corporatief stelsel heeft ontwikkeld, handelden de steden autonoom en vaardigden hun eigen wetten en reglementen

²² M. J. VAN LIEBURG, „Archiefonderzoek”, in: *Handleiding voor de beoefening van de geschiedenis van de geneeskunde* (ed. M. J. van Lieburg), Amsterdam, 1981, pp. 93-102.

²³ Voor wat betreft de zuiver technische „Fachliteratuur” van farmaceutische aard verwijzen we naar de bibliografie bij L. J. VANDEWIELE, *Geschiedenis op. cit.*, p. 343-351. Tevens boden de „geleerdenrecepten” die door de apothecaris werden uitgevoerd een basis voor de meer volkse receptliteratuur (als onderdeel van de middeleeuwse vakliteratuur) die de laatste jaren enorm in de belangstelling is komen te staan dank zij G. Eis, G. Keil en W. L. Braekman. Ook hier was een interdisciplinaire aanpak vereist. Cfr. Chr. DE BACKER, *Het receptenboek van de Keulse Kartuizer Joannes Trevirensis*, Brussel, 1983, p. 25-26 (= Scripta 9). — W. EAMON, *Studies on Medieval Fachliteratur*, Brussel, 1982, p. 7 (= Scripta 6). — W. L. BRAEKMAN, *Medische en technische Middelnederlandse recepten. Een tweede bijdrage tot de geschiedenis van de vakliteratuur in de Nederlanden*, Gent, 1975, p. 2.

op de uitoefening van de geneeskunde uit. Alhoewel een onderlinge beïnvloeding manifest is, verschillen de uitgevaardigde ordonnances toch van stad tot stad. Zoals Vandewiele het uitdrukt, ligt het voor de hand dat voor wat het Ancien Régime betreft, de geschiedenis van de farmacie per stad dient nagegaan te worden ²⁴.

Zelf hebben wij sinds enige tijd onze aandacht gericht op Gent. De oudste apothecaris die wij voor de Zuidelijke Nederlanden kennen is thans de door A. Meulemans in 1978 op het spoor gekomen Leuvens apothecaris *Johannes dictus de Lyra* apothecarius lovaniensis vermeld in een schepenaacte van mei 1269 ²⁵. Hierna komt voor Brugge Petrus Apothecarius de Montpellier in 1285 en Franciscus Floret te Mechelen in 1298. Voor Gent was tot hiertoe de slechts in 1379 vernoemde Martin van Sycleir van Pavye bekend.

Dat er te Gent apothecarissen voor 1379 moeten zijn geweest is zeker. In een rolrekening uit 1313 afkomstig van de St.-Baafsabdij komt een post *in apothecaria* voor. Helaas wordt de naam van de apothecaris-leverancier niet vermeld ²⁶.

De Gentse stads- en baljuwsrekeningen tussen 1280 en 1334 leverden ons zeven namen van crudenare op ²⁷. Van *Josse den Crudennerre* wordt gespecificeerd dat hij in 1316-17 presentkaarsen leverde. Tussen 1325 en 1334 wordt in verband met een landcijs op de Kalandenberg zeven maal meester *Pieter den Specihier* (*Spetyer*, *Spesier*, *Specyer*) opgegeven ²⁸. In 1333-34 komt een *Simoen den Specyer* voor ²⁹. Blijkbaar cumuleert *Heinricke den Crudenere* (tenzij dit een familienaam zou zijn) zijn beroep met dat van *trompenere* of stadstromptetter ³⁰.

De naam van de tot hiertoe oudst bekende apothecaris te Gent vonden we weer in een obituarium van de Sint-Janskerk te Gent. Het betreft *Hannesoot apothecarius*. De oudste kerk te Gent is inderdaad deze van Sint-Jan, gesticht in 941 door Transmarus, bisschop van Doornik. Thans is zij de Sint-Baafskathedraal nadat zij in 1559 door de opheffing van de Sint-Baafsabdij een collegiale en kathedrale kerk onder de nieuwe patroonsnaam was geworden. Het obituarium van deze kerk, een codex met houten berden en ingebonden in een varkenslederen band voorzien van sloten en koperen nagels wordt thans in de Universiteitsbibliotheek te Gent bewaard onder de signatuur Hs. 116. Zijn formaat is dat van een

²⁴ L. J. VANDEWIELE, *De Geschiedenis op. cit.*, p. 7.

²⁵ A. MEULEMANS, „De Leuvense apothekers onder het Oude Regime”, in : *Bulletin Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux*, 58 (1979), p. 13-31.

²⁶ RAGent, Fonds Bisdom, inv. nr. R 61. Als afzonderlijke post wordt deze aanduiding voorafgegaan door *pro sucro et amigdalīs v lib. xv s.* (de suiker was eveneens een monopolie van de apothecarissen).

²⁷ J. VUYLSTEKE, *Oorkondenboek der stad Gent. Gentsche Stads- en Baljuwrekeningen 1280-1336*, Gent, 1909, p. 13 : Boidins Crudenare (1305), p. 19 : Godefrois Crudenare (1305-06), p. 32 : Thiërs li Crudenare (1307), p. 120 : Josse den Crudennerre (1316-17), p. 449 : Pieteren den Crudennerre (1325-26), p. 921 : Heinricke den Crudenere (1333-34), p. 943 : Boidin de Crudennerre (1334-35).

²⁸ J. VUYLSTEKE, *op. cit.*, pp. 420, 518, 581, 638, 692, 743, 875.

²⁹ *Ibid.*, p. 919.

³⁰ *Ibid.*, p. 921.

klein in-folio en hij bevat 145 perkamenten folia versierd met rode initialen en rubricering. Het Hs. werd in 1889 kritisch uitgegeven door de bekende Gentse jurist en historicus Napoléon De Pauw onder de titel *Obituarium Sancti Joanni*. De Pauw oordeelde de uitgave ervan belangwekkend omdat het hier ging om de belangrijkste Gentse parochie en hier ook een nagenoeg volledig beeld van haar inwoners werd geboden waarbij sociaal-economische gegevens naar voor traden. Op fol. 82 v° vonden we het overlijden opgetekend op het feest van de HH. Syxtus, Paus, Felicissimus en Agapitus, martelaren ³¹: *Eodem die obiit Hannefoet apotecarius qui dedit marcam* (op dezelfde dag overleed Hannefoet apotecarius die een mark schonk). Jammer genoeg geeft het obituarium naar oud gebruik alleen de feestdag waarop de sterfday viel en niet het overlijdensjaar. Als voornaamste codicologische bijzonderheid van dit dodenboek dienen de drie te onderscheiden handen (A, B, en C) worden opgegeven waarin de tekst is neergeschreven. Hand A dat het meest verzorgde schrift weergeeft en ongeveer het midden van elk blad inneemt is te benoemen als een mooie gotische littera textualis formata naar de nomenclatuur van G. I. Lieftinck en als T naar de abstracte terminologie van J. P. Gumbert. Paleografisch valt dit schrift te dateren uit de eerste helft van de 14de eeuw. (Een inventaris van het RAGent, waar de codex voordien bewaard werd, spreekt van 1310). Hand A is dat van de oorspronkelijke scribe die met het obituarium begon. Hand B is een aanvulling op de tekst van hand A en is neergeschreven in een gothisch cursief oorkondenschrift uit het einde van de 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw. Tenslotte is er hand C (gothische cursiva libraria) die nog een latere aanvulling is op B en dateert uit het einde van de 15de, begin 16de eeuw.

Alhoewel hand A niet vroeger kan gedateerd worden als het begin van de 14de eeuw zijn hierin toch verwijzingen weer te vinden naar overlijdens uit 1249, 1267, 1292 en 1302. De Pauw concludeert dat hand A naast eigentijdse overlijdens ook nog gegevens opgenomen heeft uit een veel ouder handschrift. Het zou hier dus gaan om een gedeeltelijke kopie. Volgens De Pauw zijn de overlijdens genoteerd door hand A buiten de vroegere opgenomen gegevens te plaatsen tussen de late 13de eeuw en 1310. De interpolaties (handen B en C) zijn te dateren na 1315 en later. De muntsoort, de mark, geeft voor ons geen verdere aanwijzingen. Deze werd zowel in de 13de als in de 14de eeuw in Vlaanderen gebruikt als gemunt goud en zilver. Volgens een persoonlijke mededeling van Dr. M. Gysseling aan Dr. L. J. Vandewiele zou de naam Hannefoet een schrijffout zijn voor Hannesoet (= voornaam Jannesoot, Janlief), een naam die op zijn vroegst in de tweede helft van de 13de eeuw voornamelijk te Brugge voorkwam.

Wij gaan thans even dieper in op een van deze inwijkelingen-apothecarissen te Gent op het einde van de 14de eeuw, nml. *Martin van Sycleir van Pavye*.

³¹ N. DE PAUW, *Obituarium Sancti Johannis. Nécrologe de l'église St-Jean (St-Bavon) à Gand du XIIIe au XVIe siècle*, Bruxelles, 1889, p. 226.

Het is Vandewiele die in 1953 in het register *Wysdommen der Deken* op zijn naam gestoten is ³². Een overeenkomst uit begin maart 1379 is hierin geregistreerd op 9 juli 1380 waarbij Martin van Sycleir, apothecaris, van de nering der kruideniers en de overdeken Jan Boele, de verplichting afkoopt de wapens te moeten dragen. Heeft de apothecaris zich handig weten op te stellen in de omstandigheden rond de grote Gentse opstand tegen Lodewijk van Male in 1378-1385 ?

Tot heden was hij de eerste Gentse apothecaris waarvan ons de naam bekend was. Vermoedelijk is hij – zoals zijn naam dit doet blijken – afkomstig uit Pavia. Een onderzoek naar farmaco-historische gegevens in het archief van de Sint-Pietersabdij te Gent, bracht aan het licht dat Martin van Sycleer ook leverancier van deze belangrijke Benedictijner abdij is geweest ³³. Vier kwitanties van zijn hand zijn als bewijsstukken bewaard gebleven. Ze behelzen leveringen van medicamenten uit 1410, 1411, 1412 en 1415 voor bedragen van respectievelijk 32, 60, 54 en 60 lb. par. 8 s. en zijn voor de drie eerste gedateerd in de jaren 1412 en 1413. Voor de eerste levering heeft de apothecaris dus twee jaar gewacht om zich te laten betalen !

Wat vooral opmerkelijk is bij deze papieren kwitanties, is het feit dat hierop ook het wassen zegel van de apothecaris is gedrukt. Deze zegels van 27 mm diameter zijn circulair, van het heraldische type en bestaan uit een rechtopstaand veld waarin een zogenaamde wildeman (?) gewapend met een knots een schild vasthoudt waarop een klimmende leeuw staat afgebeeld. De legende luidt : *sigillum martini de syclerus* ³⁴.

Al even belangwekkend is het voorkomen in dezelfde bundel van niet minder dan twintig kwitanties van de apothecaris Jan van Sycleer, waarvan wij vermoeden dat hij een zoon of tenminste een familielid is van Martin van Sycleer. Deze kwitanties omvatten de periode 1415-1451 en dragen een bijna identiek zegel op uitzondering van de naam Iohannis. Er valt op te merken dat de kwitanties uit 1447, 1448 en 1451 een ander zegel (eveneens met een diameter van 27 mm) dragen, maar door hun zwaar gehavende toestand een exacte beschrijving niet toelaten. Wel komt er een schuinstaand leeuwschild op voor.

³² L. J. VANDEWIELE, „De oudste gegevens op. cit., p. 134.

³³ Chr. DE BACKER, „De oudste apothekers te Gent in het archief van de St.-Pietersabdij”, in : *Farmaceutisch Tijdschrift voor België*, 53 (1976), p. 420-435. – Id., „Bijkomende gegevens over de oudste apothekers te Gent in de rekeningen van de Sint-Pietersabdij (14de tot 16de eeuw)”, in : *Farm. Tijdschr. v. België*, 58 (1981), p. 23-28. – Id., „Een eerste peilen naar de sociaal-ekonomische betekenis van Martin en Jan van Sycleer apothekarissen van de St.-Baafs en de St.-Pietersabdij te Gent in de 14de en 15de eeuw”, in : *Farm. Tijdschr. v. België*, 58 (1981), p. 57-64.

³⁴ Cfr. J. B. RIETSTAP, *Armorial général précédé d'un dictionnaire des termes du blason*, dl. I, Gouda, s.d., p. 773. Het devies luidt : Paviën ! Paviën ! Het betreft een zilveren leeuw met gouden klauwen op een veld van keel. Bij P. BERGMANS, *Armorial de Flandre au XVI siècle, Familles et Communes flamandes, Métiers gantois*, Bruxelles/Paris, 1919, nr. 749, fol. 69 v°, wordt een wapen van de familie Sicler weergegeven : een zilveren leeuw (kijkt naar rechts) op een veld van sinopel !

Het gebruik van dit nieuwe zegel zou een aanwijzing kunnen zijn dat Jan van Sycleer in 1447 is opgevolgd door een nieuwe apothecaris met identieke voor-naam. Nochtans leverde een paleografisch onderzoek geen voldoende argumenten die in deze richting zouden wijzen. Of de behoefte zich heeft laten voelen een nieuw zegel aan te maken wegens de beschadiging of het verlies van het oude is onduidelijk.

Over de aard van de geleverde medicamenten lichten ons deze kwitanties niet in. Telkens wordt vermeld dat het om *apotekarien* gaat. Helaas zijn de specificaties bij deze kwitanties niet voorhanden.

Bijkomende gegevens over deze beide apothecarissen konden samengebracht worden op basis van de jaarlijkse rekeningen van de *fermier* of infirmarius van de Sint-Pietersabdij. De rekeningen van de infirmerie zijn bewaard vanaf 1336 en doen zich naar hun uitzicht voor als perkamenten rolrekeningen. In 1394 worden de rekeningen neergeschreven op perkamenten katernen die met de jaren meer informatie geven.

In deze rekeningen waarin bijna altijd een post voor *spesserien*, *crude*, *tragien* en *clareite* (een kruidendrank) voorkomt, duikt in 1381-1386, een rekening die uitzonderlijk vijf jaren omvat, voor het eerst de naam op van *meester Martin de appoticarys*³⁵. Dit voor leveringen ten bedrage van 10 lb. par. van den *jare lxxj* (1371), hoogst waarschijnlijk een schrijffout voor *lxxxj* (1381). Eerst wordt de apothecaris alleen met zijn voornaam genoemd, later zal zijn naam voluit geschreven worden. Dit is voor het eerst het geval in 1408-1409: *Martin van Sicler den apoticaris*³⁶. In het jaar 1395-1396 krijgt deze apothecaris 41 lb. uitbetaald. Hierbij zijn niet alleen de medicamenten gerekend voor de monniken in de abdij, maar ook voor hen die er buiten verbleven. Aldus voor de monnikkluizenaar Philips van Karrebrouc en Jan van der Haghe in het begijnhof Sint-Elisabeth te Gent³⁷. Het bedrag dat Martin van Sycleer jaarlijks vanaf 1381 verkrijgt is wisselvallig en varieert tussen 17 en 73 pond parisis. In de rekening van 1415-1416 verschijnt echter de naam van Jan van Sycleer als apothecaris-leverancier³⁸. Tot 1451 zullen we deze naam elk jaar terugvinden. Het honorarium schommelt tussen 1416 en 1451 normaal om de 40 à 50 pond parisis per jaar. Een piek is wel het jaar 1422-1423 dat 110 pond 6 schellingen parisis haalt. Het bedrag voor 1427-1428 is slechts 17 lb. 8 s. par.

Uit de tekst der posten blijkt dat men voor de zieke religieuzen en hun gasten Sycleers' medicijnen *tsinen huuse* ging afhalen. En tevens, zo vermelden de reke-

³⁵ RAGent, Fonds St.-Pietersabdij, reeks I, nr. 1212. In de jaren vóór 1381 en welbepaald vanaf 1336 (nr. 1206) wordt steeds betaald voor leveringen van *specerien*, *tragyen*, *crude* en *clareite*. Later komen naast de posten van Martin van Sycleer steeds afzonderlijke uitgaven voor van *clareite*, *nuwelen* en *tragien*.

³⁶ Ibid., nr. 1229.

³⁷ Ibid., nr. 1216.

³⁸ Ibid., nr. 1237.

ningen, werden bij de uitbetalingen van *medicinen* en *apothecarien* door Jan van Sycleer (en ook door zijn voorganger) *letteren van quitancie, onder tsvorseiden Jans zeghel* afgegeven. De naam van Jan van Sycleer komt soms voor in een afwijkende grafie, nml. Cycleer, Secleer en Siccler.

In de rekening van 1451-1452 staat omtrent de verschuldigde som aan Jan van Sycleer een hoogst interessante en onverwachte informatie. Het blijkt dat apothecaris Jan van Sycleer uit Gent is gevlucht en te Brussel verblijft. De abdij was hem 4 ponden groten Vlaams verschuldigd. (Dit bedrag in betalingsmunt uitgedrukt geeft 48 lb. par. in rekenmunt). Hiervan waren – aangezien hij *fugetyf* was – 24 lb. par. aan de stad uitbetaald en de andere helft aan zijn zoon Jan van Sycleer, monnik van de Sint-Baafsabdij te Gent³⁹. Deze aantekening verwijst naar de Gentse opstand van 1451-1453 tegen de Bourgondische hertog Filips de Goede, een reactie tegen het vorstelijk absolutisme en de Bourgondische consolidatiepolitiek die de stedelijke vrijheden aantastte.

Bij de vernieuwing van de Gentse stadsmagistraat waren volksopruiers aan het bewind gekomen waarbij de aanhangers van de vorst de stad moesten ontvluchten. Uit het *Dagboek der Gentsche Collatie* blijkt dat Jan van Sycleer ontvanger, boekhouder en schepen was geweest voor het uitbreken van de opstand⁴⁰.

Samen met 21 andere ambtenaren was hij reeds voor 28 oktober 1451 uit de stad kunnen ontkomen. In de Collatie-vergadering (vergadering van de Brede Raad met vertegenwoordigers uit de neringen die de schepenen bijstonden) van 21 november 1451 werd hij samen met zijn collegae beschuldigd van wanbeleid. Hij zou geknoeid hebben met de rekeningen, zou wijn op kosten van de stad hebben gekocht alsmede zich onrechtmatig afbraakmateriaal toegeëigend hebben uit het Geraard Duivelsteen. Voor dit laatste zou hij uiteindelijk toch de kosten vergoed hebben. Voor de hem aangewreven feiten kreeg Jan van Sycleer een boete opgelegd van 100 lb. gr. Op 28 oktober was er al een voorgebod afgekondigd waarbij allen die op de vlucht waren geslagen en binnen de drie dagen niet waren teruggekeerd als *fugityf* zouden worden beschouwd. Buiten het verlies van het burgerrecht, werd ook aan de vrouw en de kinderen van de fugitief de mogelijkheid ontnomen om de nering van hun echtgenoot of vader uit te oefenen zolang deze in leven was. Een uitzondering hierop was het huwelijk van de kinderen. Midden december 1451 hadden de deurwaarders zich al naar de woningen van de betrokkenen begeven met oog op de verkoop van hun bezit. De verwanten hadden hierbij echter *naerhede* of voorkeur van koop. In de Gentse stadsrekeningen van 1451 wordt melding gemaakt van de opbrengst van de *cateylen* (het roerend goed)

³⁹ Ibid., nr. 1268.

⁴⁰ A. G. B. SCHAYES, *Dagboek der Gentsche Collatie bevattende een nauwkeurig verhaal van de gebeurtenissen te Gent, en elders in Vlaenderen voorgevallen, van de jaren 1446 tot 1515*, Gent/Rotterdam, 1842, p. 215. Zie verder over Jan van Sycleer, p. 71 en 221. Cfr. ook V. FRIS, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515*, Gent, 1904, 2 dln., die een uitvoeriger uitgave blijkt te zijn dan deze van Schayes.

en de *wynckele* die voor een vierde toebehoorde aan Lieven van Sycleer, zoon van Jan ⁴¹.

De Potter verhaalt ons in zijn tweede deel van zijn werk over Gent over Jan van Sycleer van deze dat hij niet alleen van goede familie was, maar ook een belangrijke rol speelde in de staatkundige gebeurtenissen van zijn tijd. Hij was kiezer namens de gemeente in 1440 en 1446, overdeken der neringen in 1440, schepen van de Keure in 1441 en 1444, nadien ontvanger en boekhouder van de stad. In 1451 werd hij volgens De Potter met 15 andere oud-schepenen als *viand* van de stad verklaard om zekere personen door de graaf begenadigd, te hebben doen terechtstellen ⁴² !

Volgens het *Memorieboek der Stad Ghent* vinden we Jan van Sycleer inderdaad terug in 1435 als schepen van Ghedeele, in 1440 als overdeken, in 1441 en 1444 als schepen van de Keure en overdeken, in 1446 als kiezer namens de stad, in 1456 en 1459 als schepen van de Keure, in 1463 als kiezer en in 1464 wederom als schepen ⁴³. In de stadsrekeningen van 1434-1435 vinden we hem o.m. in zijn hoedanigheid van schepen weer en zien dat hij toen met de stadsadvokaat Jan de Grutere reizen naar Sluis, Brugge en Diksmuide heeft ondernomen. In 1436-1437 wordt hij er ook als ontvanger en *bouchouder* vermeld ⁴⁴.

Zonder de belangrijke aantekening in de rekening van de infirmerie waren wij wellicht nooit ingelicht over het feit dat de gevluchte apothecaris Jan ⁴ van Sycleer te identificeren was met Jan van Sycleer als tresorier en boekhouder van de stad Gent. In het dagboek van de Collatie wordt hij immers geen enkele keer als apothecaris vernoemd. Wel wordt van hem gezegd dat hij een nering uitoefende. Hij wordt tevens als een der kopstukken beschouwd en daarbij werd hem nog verweten dat zijn *grootheere* of grootvader een jood was ⁴⁵. Deze uitspraak brengt ons weer naar Martin van Sycleir van Pavye en Pavia wat dus mogelijkwijze op een Joods-Lombardische afstamming wijst.

Na het bestand in juli 1452 en de scheidsrechtelijke uitspraak te Rijsel die niet in het voordeel van de Gentenaars viel, hernamen de vijandelijkheden. Deze liepen uiteindelijk uit op de nederlaag van de Gentse troepen te Gavere in juli 1453. Nog voor de nederlaag was het huis van Jan van Sycleer op 11 juli als een der *vianden* van de stad voor 36 lb. verkocht aan Boudin van Fosseux (Van der Gracht), een monnik van de Sint-Baafsabdij en lid van de herenfamilie van

⁴¹ SAGent, Reeks 400 nr. 17, fol. 144 r°.

⁴² F. DE POTTER, *Gent van de oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, dl. II, Gent, s.d., p. 228.

⁴³ *Memorieboek der stad Gent van 't jaar 1301 tot 1737*, dl. I, Gent, 1852, p. 200, 212, 214, 215, 218, 222, 246, 252, 260, 263, 276.

⁴⁴ SAGent, Reeks 400 nr. 15, fol. 48 r° en fol. 51 r°.

⁴⁵ A. G. B. SCHAYES, *op. cit.*, p. 71 : *Jan van Sycleer, die van der juedschen natien es van tsvaders zyden, want zyn grootheere was een juede ...*

Nevele⁴⁶. De Potter stipt aan dat Jan van Sycleer een bloedverwant had die coadjutor was van de abt van de Sint-Baafsabdij. Uit de bovenvermelde aantekeningen weten we dus nu met zekerheid dat de apothecaris Jan van Sycleer een gelijknamige zoon had die monnik was in de Sint-Baafsabdij en Jacob van Brucele (abt van 1457 tot 1470) zou opvolgen. Zoon Jan was reeds voor 1400 ingetreden⁴⁷. Uit een overeenkomst met de wegens ziekte resignerende abt blijkt dat hij een neef van hem was. Dit wordt bevestigd door het voorkomen van de apothecaris Jan van Sycleer en zijn vrouw Kateline van Bruecele in een renteboek ten voordele van de Armendis van de Sint-Jacobskerk en een ander renteboek van de kapelrie van Sint-Cornelius i.v.m. renten uit een huis in de *Nopsteghe* en de Kammerstraat⁴⁸. De monnik Jan van Sycleer werd zelf als abt verkozen in 1470 en overleed op 31 mei 1478 na ontslag te hebben genomen ten voordele van Rafaël de Mercatel, een natuurlijke zoon van Filips de Goede, bekend om zijn buitengewone handschriften-verzameling⁴⁹.

Na de nederlaag der Gentse troepen was Jan van Sycleer samen met de andere fugitieven naar Gent teruggekeerd en zetelde in 1456 en 1459 nogmaals als schepen der Keure⁵⁰.

Het feit dat hij schepen was en tevens apothecaris, heeft ons inziens verband met de uitvaardiging van de *Ordonnancie politique nopende het verkoopen van medicynen* van 16 oktober 1456 (niet 1465, zoals verkeerdelijk in onze vroegere bijdrage werd afgedrukt) onder het schependom van ridder Claeys Triest en heer Jan van Sycleer en gezellen. Deze ordonnantie, door L. J. Vandwiele nog altijd actueel genoemd, is een reactie tegen de onbevoegde geneeskunde, omschrijft de specifieke rol van de geneesheer en apothecaris, verbiedt de reclame en stelt de inspectie van de apotheken in. Zij is voor Gent het oudst bewaarde document met betrekking op de uitoefening van de geneeskunde en is slechts in 1540 voor de Nederlanden vervangen door het edict van Karel V dat er in feite een heruitgave van is⁵¹. Het is mogelijk dat Jan van Sycleer de initiatiefnemer is geweest van deze ordonnantie. Zijn ervaring als apothecaris en bestuurslid van de nering der kruideniers zal hierin wel betekenisvol zijn geweest⁵².

⁴⁶ F. DE POTTER, *op. cit.*, V, Gent, s.d., p. 228.

⁴⁷ RAGent, Fonds Bisdom, inv. nr. R 168.

⁴⁸ F. VERSTRAETEN, *De Gentse Sint-Jakobsparochie 1100-1500*, dl. I, Gent, 1975, p. 196 en 225.

⁴⁹ A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand*, dl. I, Gent, 1855, p. 155-156.

⁵⁰ A. G. B. SCHAYES, *op. cit.*, p. 433.

⁵¹ L. J. VANDEWIELE, „De 'Ordonnancie politique nopende het verkoopen van medicynen 16 oktober 1456' uit het stadsarchief te Gent”, in: *Pharm. Tijdschr. v. België*, 29 (1952), p. 109-112. (Met texteditie).

⁵² F. DE POTTER, *op. cit.*, III, p. 517: Jan Sicleers, deken van de kruideniers in 1461; p. 599: Jan van Sicleers, overdeken (*beleeder*) der kleine neringen van 1440 tot 1442. – SAGent, reeks 172, nr. 2 (register met kopieën van diverse vonissen en acten van de nering der kruideniers uit 1526), fol. 2 r°: Jan van Sycleer, *apotecaris*, deken in 1432.

Over de ligging van de officina van Jan van Sycleer hebben we in het archief van de Sint-Pietersabdij geen gegevens kunnen vinden. Al min in het archief van de infirmerie van de Sint-Baafsabdij. We weten dat Jan van Sycleer hoogst waarschijnlijk ook aan deze laatste abdij leverde. Hij had in 1443-44 een leerjongen in dienst die blijkbaar het zetten van klisteren, een bevoegdheid van de apothecaris, diende te verzorgen ⁵³.

Wegens het voorkomen van een rente, door Jan van Sycleer te betalen aan de H. Geesttafel van de Sint-Jacobskerk, en vallende op een huis in de *Saeysteghe* (nu Schepenhuisstraat) meenden we de mogelijkheid naar voor te schuiven dat zijn officina wel eens in deze straat zou gevestigd zijn. In het dagboek van de Collatie wordt vermeld dat de hoofdmannen consistorie en geding hielden op de erfrechtbank in het *Nueyhuus bachten te Jans van Sycleer* ⁵⁴. De Potter geeft ons echter uitkomst over het woonhuis (en ook officina ?) van Jan van Sycleer ⁵⁵. Dit was gelegen aan de Hoogpoort en bezat een toren. (In 1458 had Jan van Sycleer i.v.m. bepaalde feestelijkheden op deze toren 12 toortsen gesteld terwijl deze ook samen met de gevel van zijn huis behangen was met *papieren lantheerne*). Het huis droeg de naam *het Steenkin*, wat ons inlicht over de bouwstoffen waarmee het was opgetrokken. Het lag tegenover de *Grote Zickele* (thans conservatorium) en was het derde huis rechts van de hoek Hoogpoort en Zandberg. De Zandberg, gelegen achter de Hoogpoort, werd in 1408-09 en later nog in 1475-76 vergroot. Bij die gelegenheid werden enkele huizen afgebroken die paalden aan o.a. het huis van Symoen van Sycleer ⁵⁶. Op de Zandberg had al in 1413-14 meester *Martine van Sycleer, apotecaris*, het huis *De cleene Roose* gekocht van de zangmeester Jan de Zomer ⁵⁷.

In de uitgave van de infirmerie van de Sint-Baafsabdij uit 1478 wordt gewag gemaakt van een uitbetaling van honoraria *van medicamenten* aan de *weduwe van Sycleer*. De betaling geschiedt *byder handt van Johannes de appothecaris*, vermoedelijk de opvolger van Jan van Sycleer ⁵⁸. In dezelfde rekening komt (dezelfde ?) Jan van Sycleer voor die er ontvanger en meester wordt genoemd. In de rekening van 1477 wordt, om het nog meer ingewikkeld te maken, een Lieven van Sycleer vermeld en Joriise van Sycleer, *crudenare*, voor het leveren van *lijf-coucken, eenen top rossijns, drie appelen van granaten ende van drien baertkins compost* ⁵⁹.

⁵³ RAGent, Fonds Bisdom, K 8047, Rekening van Jan van den Kerchove, infirmarius van de Sint-Baafsabdij, 1443-44 : *Item betaelt Jans van Sycleer cnape xxxij gr. van ij clisterien die hi heer Philips van Herterik stelde.*

⁵⁴ A. G. B. SCHAYES, *op. cit.*, p. 169.

⁵⁵ F. DE POTTER, *op. cit.*, II, p. 228.

⁵⁶ *Id.*, *op. cit.*, V, p. 587.

⁵⁷ *Id.*, *op. cit.*, V, p. 588.

⁵⁸ RAGent, Fonds Bisdom, K 9333.

⁵⁹ RAGent, Fonds Bisdom, K 9339.

Jan van Sycleer was in 1436 en 1440 „koning“ van de Sint-Jorisgilde en heeft tijdens het groot schietspel van 1440 Filips de Goede en zijn gevolg ontvangen ter gelegenheid van het feestelijk banket dat hierbij plaats vond ⁶⁰.

Over Martin van Sycleer vonden we nog een paar bijkomende gegevens. Heel waarschijnlijk was hij ook apothecaris-leverancier van de Sint-Baafsabdij. Daar ons echter voor de infirmerie slechts onvolledig bronnenmateriaal ter beschikking staat, kunnen wij ons hiervoor slechts baseren op de vermelding van *Martin apotikaris* in een register van diverse uitgaven voor 1391, 1392 en 1393 waar deze beneficiaris is van een jaarlijkse lijfrente van 20 s. gr. ⁶¹. Ook in de jaarregisters van de Keure is Martin van Sycleer te ontdekken. Wij verwezen reeds naar het schepenzaar 1400-1401 waar de aldaar genoemde *Martin van Syclier* schuldbekentenissen ten zijnen voordele laat registreren alsook Zegher Stein tot levering van houten balken laat veroordelen ⁶².

De volgende jaren leverden volgende gegevens op : op 14 november 1401 verkocht *Martin van Sicler*, apothecaris, een huis met tuin op de Vesting tegen de Gelukstraat aan Ghiisebrecht van der Oest voor 28 s. gr. Op 3 maart rapporteert *Martin van Cyclier* met twee anderen in de hoedanigheid van erfachtige lieden ⁶³ een bepaalde overeenkomst. Zelf wordt *Martin van Siclier* op 14 juni 1402 veroordeeld tot het geven van een provisie aan zijn vrouw Kateline Scoutheeten ! En op 13 juli 1402 geeft *Martin van Sycler* een volmacht aan Gheerard de Necker, fs. Cornelis, om in zijn naam schulden te innen ⁶⁴.

Op 13 oktober 1402 vinden we *Meester Martin*, apothecaris, opnieuw terug waarbij de Heer van Massemen, Mer Walrave, veroordeeld wordt om hem een bepaald bedrag uit te betalen. Voor een achterstallige pacht wordt op 13 februari 1403 Jan Joris veroordeeld ten voordele van Martin van Sycleer. Tien dagen nadien wordt opnieuw een veroordeling ten gunste van *Meester Martin*, apothecaris uitgesproken. Op 2 maart 1403 wegens achterstallige pacht Symoen de Coninc. Op 6 augustus 1403 is de vrouw van meester *Martin van Sycler*, Käteline, een som schuldig aan Maerc de Mil en op dezelfde dag wordt Robbrecht de Jonghe als voogd van *Meester Martin van Sycler* veroordeeld tot het betalen van 14 lb. 19 s. 7 d. aan Maerc de Mil ⁶⁵.

⁶⁰ J. MOULIN-COPPENS, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent vanaf de vroegste tijden tot 1887*, Gent, 1982, p. 84 en 87.

⁶¹ RAGent, Fonds Bisdom, B 3182.

⁶² Chr. DE BACKER, „Een eerste peilen“, *op. cit.*, p. 63, noot 15. – *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenzaar 1400-1401*, Gent, 1972, I, nr. 160, p. 29 ; nr. 259, p. 48 ; II, nr. 1338, p. 63.

⁶³ Deze erfachtige lieden hadden in de eerste groeifaze van de stad het monopolie van de vrijwillige rechtspraak en bekleedden meestal functies van schepenen. Cfr. F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stads-patriciaat tot omsreeks 1302*, Antwerpen/'s-Gravenhage, 1938, p. 65.

⁶⁴ H. VANDENSTEEN, *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenzaar 1401-1402*, Gent, 1981, nr. 271, p. 35 ; nr. 1188, p. 162 ; nr. 1316, p. 182.

⁶⁵ J. DEZUTTER, *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenzaar 1402-1403*, Gent, 1981, nr. 153, p. 19 ; nr. 728, p. 92 ; nr. 761, p. 95 ; nr. 1473, p. 185.

Op 12 november 1404 vinden wij een schuldbekentenis terug aan *Martine van Sycleer* en Kateline, zijn vrouw, en op 22 november van hetzelfde jaar erkent Philips van Masmine, heer van Zomergem, aan Kateline Scouteete, echtgenote van *Mertine van Sycleer* 39 s. 5 d. gr. schuldig te zijn ⁶⁶.

In 1407 vinden we *Martine van Sicler* of *Mertine van Siclier* tweemaal terug. Op 24 september is Michiel Rycthuis hem 36 s. gr. schuldig en op 22 oktober tenslotte, is Weyn van der Lenke hem 28 s. gr. schuldig voor geneesmiddelen ⁶⁷.

Een tot hiertoe nergens vernoemde Gentse apothecaris, blijkbaar ook naar zijn naam te oordelen een inwijkeling, vonden we terug in een renteboek van de Sint-Janskerk (later in de 16de eeuw de Sint-Baafskerk) daterend uit de tweede helft van de 14de eeuw en voorzien van latere aanvullingen ⁶⁸. Van het gehele handschrift blijven slechts 6 ff. over. Helaas is het niet gedateerd. Op fol. 6 v° wordt een rente van 4 s. aangegeven ten laste van *Jan de Vile Noeue, apotecaris*. Een soortgelijk, maar dit keer volledig bewaard gebleven renteboek uit 1340-1360 met dezelfde rubrieken (op enkele uitzonderingen na) en toebehorend aan de H. Geesttafel van de Sint-Janskerk, bevat niet de naam van deze apothecaris onder de renten gelegen op *Onderberghine* (Onderbergen) ⁶⁹. Wel is daar opgenomen *Zeghere De Dene de crudenere* (*An den Coornaerd*) (aan de Koornmarkt). Deze kruidenaar komt ook voor in het eerst geciteerde renteboek voor.

In de regesten op de jaarregisters van de Keure vonden we de naam van *Janne van Villeneve*, genoemd *van Sent Symoers* terug op 28 maart 1402 ter gelegenheid van zijn scheiding van zijn vrouw Kateline van den Rise. Hij wordt er evenwel niet met zijn beroep vermeld. Jan verkrijgt bij de verdeling van de goederen voor het Spirituele Hof hun huis en erf in Onderbergen (de buur is Jan Screvels), terwijl Kateline hem 20 lb. gr. torn. zal betalen en voor de rest houden zal wat ze in bezit heeft. Beiden zullen hun schulden betalen en de recent verworven goederen zullen voor elk afzonderlijk behouden blijven ⁷⁰. Blijkbaar heeft de insertie in het renteboek van de provisoren van de H. Geest van de Sint-Janskerk ca. 1380-1390, zoniet iets vroeger, plaats gevonden.

In de jaarregisters van de Keure is deze apothecaris (ook wordt hier zijn beroep niet opgegeven) opnieuw terug te vinden op 23 september 1402 wanneer Jan van der Mander aan *Jan de le Villenove*, genoemd *van Saint Mors*, een schuld bekend van 12 lb. gr. voor de koop van een huis ⁷¹.

⁶⁶ J. VAN DE WIELE, *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1404-1405*, Gent, 1981, nr. 291, p. 39 ; nr. 322, p. 43.

⁶⁷ R. NOWE, *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1407-1408*, Gent, 1982, I, nr. 83, p. 14 ; nr. 204, p. 31.

⁶⁸ RAGent, Fonds Bisdom, K 8033, fol. 6 v°.

⁶⁹ RAGent, Fonds Bisdom, K 9584.

⁷⁰ H. VANDENSTEEN, *op. cit.*, nr. 847, p. 116-117.

⁷¹ J. DE ZUTTER, *op. cit.*, nr. 72, p. 10.

Latere aanwijzingen over zijn verblijf te Gent zijn we tot hiertoe nog niet tegengekomen. In elk geval was Jan de Villeneuve van Saint-Maur een directe tijdgenoot van Martin van Sycleir van Pavve.

Na 1451 vinden wij in het archief van de infirmerie van de Sint-Pietersabdij geen kwitanties meer terug van Jan van Sycleer. Wel zijn er voor de jaren 1460 tot 1465 vier kwitanties te vinden van een nieuwe apothecarisleverancier : Laurens Boele bij wie de *medicinen* in zijn officina afgehaald worden.

Vermoedelijk is deze Laurens of Lauwerens verwant met Jan Boele, overleden van de nering der kruidenaars waarmee Martin van Sycleer zijn overeenkomst sloot in 1379, en die als het om een identieke persoon gaat, op 12 augustus 1432 met andere wetheren op de vrijdagmarkt werd doodgeslagen tijdens de onlusten veroorzaakt door een toegestane bede aan Filips de Goede ⁷².

Uit 1395 kennen wij eveneens een Laurentius Boele *de crudenare* die woonde (manet) op het Oudburg (*manz in doudeborch*) en weer te vinden is in een cijnsregister van het kapittel van de Sint-Pharaïldiskerk ⁷³.

In de jaarrekeningen van de infirmerie van de Sint-Pietersabdij zal hij elk jaar opduiken tot in 1476-77. Merkwaardig is het feit dat bij vier jaarrekeningen, nml. deze van 1461-62, 1462-63, 1464-65 en 1476-77 de uitgevoerde recepten als bewijsstukken bijgevoegd en bewaard werden ! In totaal zijn aldus meer dan honderd van zulke doktorsvoorschriften, neergeschreven op kleine stukjes papier en uitgevoerd door Laurens Boele, bewaard gebleven ⁷⁴. Een studie van deze recepten ligt in het verschieet. Het zijn naar ons inzien de tot hiertoe oudste bekende voorschriften-briefjes die we hier kennen.

Met de jaarrekening van 1477-78 blijkt Laurens Boele overleden te zijn. De weduwe Boele wordt uitbetaald alsook in de daaropvolgende boekjaren ⁷⁵. Mogelijks was Fransoey's Boele de zoon van de weduwe Boele. Een kwitantie voor een renteontvangst van *onser huus in sente Mychhielstrate* d.d. 21 juli 1488 is als los bewijsstuk in de jaarrekening van 1479-80 terechtgekomen ⁷⁶. Wij weten niet of deze François Boele ook apothecaris was. In elk geval komt de weduwe Boele niet meer voor in de rekeningen na 1483-84. Een nieuwe apothecaris duikt dan op : Jan vanden Ackere ⁷⁷.

De ligging van de officina van Laurens Boele en zijn weduwe konden we localiseren. In de schepenregisters van de Keure komt de naam van François Boele voor i.v.m. een transactie betreffende een huis in de Drabstraat op 29 januari 1484 ⁷⁸. De Potter vermeldt voor 1503-04 een *apoteque* genaamd *den Gulden*

⁷² *Memorieboek*, op. cit., I, p. 178 en 186.

⁷³ RAGent, Fonds Bisdóm, S. 224, fol. 5 v°.

⁷⁴ RAGent, Fonds St.-Pietersabdij, reeks I, nrs. 1280/1, 1281/1, 1283/1, 1291.

⁷⁵ *Ibid.*, nrs. 1293-1298.

⁷⁶ *Ibid.*, nr. 1294.

⁷⁷ *Ibid.*, nr. 1299/1.

⁷⁸ RAGent, reeks 301, nr. 57, fol. 100 r°/12.

R flor camoille methiloti añ m .j.
malue paritari calameti pulegii ab
zotani origani capilli veneris añ .j. s. pone
amisi fen' cazzi lini femina añ
m .s. squassanda squassent et
buliant in sufficienti qte aque
usq ad sufficiente decoctione capia^r
R pista illi decoctionis et adde^r or
benedicti nicotay z .s. dyasimicoris
3 n succat ruber z .j. olei
camoille aneti añ 2 n salis gris
3 .j. misce^a omnia fit fiat distil^e

Afb. 3. – Recepten uitgevoerd in 1461-1462 door Laurens Boele, apothecaris, voor een monnik van de St. Pietersabdij.
(Rijksarchief Gent, Fonds St.-Pietersabdij, reeks I, nr. 1280/1).

Mortier gelegen in de Drabstraat naast de uitgang van de wijntaverne *de Clocke*. Volgens De Potter bestond *den Gulden Mortier* reeds in 1387 en werd in 1503-04 voorzien van een torentje ⁷⁹. De Drabstraat behoorde in 1483-1493 tot de straten met de hoogste huurprijzen ⁸⁰.

In 1456 was Laureyns Boele deken van de nering van de kruideniers ⁸¹. In 1464 en 1466 is een Lauwerens Boele schepen van Ghedeele en schepen van de Keure ⁸². De kwitanties van Laurens Boele zijn evenals deze van Martin en Jan van Sycleer voorzien van een zegel. Dit heeft een diameter van ongeveer 28 mm en stelt een griffioen voor die een schild vasthoudt waarop in het bovenste gedeelte van het veld drie lindebladeren te zien zijn met daaronder een jachthoorn. De legende van dit circulaire zegel is moeilijk leesbaar. Duidelijk is echter de naam Boele. Op de derde kwitantie is echter een kleiner „cachet-zegel” met als diameter 13 mm opgedrukt dat een merk vertoont ⁸³.

Jan vanden Ackere die in 1484-85 de weduwe Boele opvolgde als apothecaris-leverancier van de Sint-Pietersabdij is eveneens terug te vinden in de schepenregisters van de Keure. Op 9 november 1493 is hij koper van een jaarlijkse erfelijke landcijs bezet op de apotheek „De Paternoster” gelegen aan de Koornmarkt en toebehorende aan Christoffel van West ⁸⁴. Op 18 juli 1494 huurde Laureyns van Walem, apothecaris van de Sint-Pietersabdij van 1500 tot 1532 ⁸⁵, de *apoteque* genaamd *tpaternosterkin* van Christoffel van West. De huurtermijn bedroeg zes jaar en de jaarlijkse huurprijs 4 lb. gr. Vlaams. In de huur was begrepen het ter hand stellen van *zekere bussen potten kannen ende ander den winckle van de apoteque anclevende* ⁸⁶.

Besluit

Voor de eerste keer hebben wij getracht een beeld te schetsen van het ontstaan en de ontwikkeling van het apothekersberoep in Vlaanderen, meer bepaald getoetst aan de situatie te Gent vanaf de tweede helft van de 13de eeuw tot omstreeks 1500. Wij stelden vast dat de apothecaris ontstond door specialisatie op geneesmiddelen die hij zelf ging bereiden uit de *crudenare* via de tussenschakel

⁷⁹ F. DE POTTER, *op. cit.*, dl. VII, p. 229.

⁸⁰ M. BOONE, M. DUMON & B. REUSENS, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503*, Kortrijk/Heule, 1981, p. 285, plan 1.

⁸¹ RAGent, reeks 172, nr. 1, fol. lxxvii r^o.

⁸² *Memorieboek*, *op. cit.*, p. 263 en 276.

⁸³ Deze zegels zijn net zoals die van Martin en Jan van Sycleer afgebeeld bij L. J. VANDEWIELE, *De Geschiedenis ...*, *op. cit.*, p. 172.

⁸⁴ SAGent, reeks 301, nr. 62, fol. 49 r°/4 (mededeling van M. Dumon).

⁸⁵ Chr. DE BACKER, „Bijkomende gegevens ...”, *op. cit.*, p. 26-27.

⁸⁶ SAGent, reeks 301, nr. 62, fol. 99 v°/5 (mededeling van M. Dumon).

specier. Het beroep werd in zijn specifieke vorm gefixeerd door de latere steeds strenger wordende eisen en voorschriften. Op basis van de meest diverse en weinig milde bronnen werden gegevens bijeengebracht die een licht laten schijnen op de oudste apothecarissen te Gent. Thans weten we dat een apothecaris, Hannesoet genaamd, reeds werkzaam was te Gent in de tweede helft van de 13de eeuw. De evolutie in de schoot van de nering der kruideniers, samen met de vaststelling van de aanwezigheid van inwijkelingen zoals Jan de Villeneuve van Saint-Maur en Martin van Sycleer van Pavia dragen bij tot de verklaring hoe de oudste apothecarissen zich te Gent manifesteerden. Aandacht werd gevestigd op een unieke farmaceutische voorschriftenverzameling uit de tweede helft van de 15de eeuw en die een illustratie is van wat de toenmalige geneesheren voorschreven. Voor de apothekersfamilie Sycleer en Boele werden nieuwe gegevens aangebracht die een aanvulling betekenen voor de geschiedenis van de farmacie te Gent in de late middeleeuwen, een tot hiertoe nauwelijks aangeraakt en onontgonnen gebied. Voor het behandelde onderwerp is een definitieve evaluatie nog niet naar voor te brengen. Slechts na een voortgezet onderzoek van de heuristisch wijds op te vatten bronnen kan een bevredigend resultaat worden ingevuld en bereikt.

DE BALSEMING VAN PRINS WILLEM VAN ORANJE

H.A. BOSMAN-JELGERSMA* en H.L. HOUTZAGER**

ABSTRACT

The embalming of Prince Willem van Oranje

It is 400 years ago this week that Prince Willem van Oranje was assassinated by Balthazar Gerards (July 10, 1584). After the deadly shooting two Delft physicians performed an autopsy, after which the body was embalmed. The ingredients for the embalment were supplied by the Delft pharmacist Dirck Cluyt. In the 'Opera Omnia', Pieter van Foreest (Petrus Forestus), personal physician of the Prince, describes extensively which ingredients one needs and how these were prepared into the desired prescriptions in Cluyt's pharmacy.

In this article both the autopsy and the prescriptions for the embalming are discussed.

SAMENVATTING

Deze week is het 400 jaar geleden (10 juli 1584) dat Prins Willem van Oranje door Balthazar Gerards werd vermoord. Na de dodelijke aanslag werd door twee Delftse medici, Pieter van Foreest (Petrus Forestus) en Cornelius Busennius, sectie verricht, waarna het lichaam werd gebalsemd. De ingrediënten voor de balseming werden geleverd door de Delftse apotheker Dirck Cluyt. In de 'Opera Omnia' van Petrus Forestus, de lijfarts van de Prins, is uitvoerig beschreven welke grondstoffen men nodig had en hoe deze in de apotheek van Cluyt tot de gewenste preparaten werden bereid.

In dit artikel worden de sectie en de recepten voor de balseming beschreven.

AANSLAGEN

De moordaanslag op Prins Willem van Oranje, gepleegd door Balthazar Gerards in het Prinsenhof te Delft, zal grote beroering hebben veroorzaakt in

het kamp der vrijheidsstrijders gedurende de tachtigjarige oorlog.

Toch kwam deze politieke moord niet als een donderslag bij heldere hemel; reeds twee jaar tevoren, op 18 maart 1582, had Jean Jauregui in Antwerpen een poging gedaan de Prins te vermoorden. De kogel die van zeer dichtbij werd afgevuurd, trof de Prins bij het rechter oor, doorboorde een deel van het oor en kwam via het verhemelte en de linkerwang weer uit het hoofd te voorschijn. Kaak, tanden, slagader en tong werden niet geraakt.

Aan het Hof van Parma geloofde men lange tijd dat Oranje werkelijk dood was en de landvoogd drong er bij de koning op aan de uitgelopen geldprijs uit te betalen aan de organisator van de moord, de Spaanse koopman Garpar Anastro, en aan de nabestaanden van de ter plekke van de aanslag doodgestoken Jean Jauregui. Op 24 maart van dat jaar schreef Parma aan Philips II: 'Ik kan Uwe Majesteit niet zeggen hoe blij ik ben dat deze figuur zijn rechtvaardige straf heeft gekregen, hoewel het, als men nagaat wat hij allemaal gedaan heeft, nog slechter met hem had moeten aflopen . . . Maar ten slotte moeten we God danken . . ., dat Hij de wereld verlost heeft van een zo verderfelijke en slecht mens en dat Hij deze arme landen bevrijd heeft van een pest en een vergif zoals hij.'

Het duurde tot 9 juli 1582 voor men aan het hof van de landvoogd wist dat Oranje de aanslag had overleefd. Dat overleven was trouwens lange tijd onzeker. Aanvankelijk genas de wond voorspoedig maar op 31 maart raakte ze weer open en slechts met grote moeite wist men de bloeding te stelpen. Twee

*Mathenesselaan 1, 2343 HA Oegstgeest.

**Van der Dussenweg 14, 2614 XF Delft.

weken lang hielden dienaren, elkaar afwisselend, de wond met de duim dicht; toen was het gevaar voorgoed geweken en herstelde de Prins in de daarop volgende veertien dagen voorspoedig.

Johan van Beverwyck geeft ons in zijn Lof der Heelkonst een uitvoerig verslag van deze gecompliceerde wondgenezing in het hoofdstuk over 'de Bloetstelpingh'. Van Beverwyck deelt deze casus mede als bevestiging van zijn overtuiging, dat doorlopende vingerdruk op een bloedend vat één der beste middelen is om een bloeding te stelpen. 'Van het tegenhouden met den vinger hebben wij een aenmerckens weerdig exempel in Prince Willem, onsen Stadthouder, die in 't jaer 1582 t'Antwerpen onder syn rechter Oor met een Pistolet geschoten werde, de kogel onder de boventanden, door 't gehemelte, de slincke Kaeck uytgaende. Desen onverwachten schoot gaf sulcken slag, dat de Prince selfs niet en wiste, dat hij ghequetst was, en alleen meende, datter een stuck van het huys, gelyck hy seyde, in viel. De wonde, gelyck Van Meteren verhaelt in 't II boeck van de Nederlandtsche historie, vertoonde haer in 't beginsel gheneeslyck, de wyl de Aderen, door de hitte des vijers (alsoo de Pistoel soo dicht aen 't hoofd gehouden was, dat selfs het hayr brande), toegeschrompen waren, en daer door het bloeden gheluckelyck gestut. Maer na 14 dagen, als alles scheen wel te gaen, so viel de rove af, met vervolg van wel 12 pondt bloedts, waerby hem noch twee pont, tot verleydingh, afgelaten werde. Als hij nu scheen doodt te sullen bloeden, so is door voorsichtigen raet van de Geneesmeesters (onder welcke wel de voornaemste was Dr. Josepho Michaëli, een Italiaan van de stad Luca) goet gevonden, de openinge van de ander nacht ende dagh met den vinger toe te houden, hetwelck met beurten onder de Edelluyden gedaen synde, de wonde allencxkens sloot ende den Prince, tegen de meeninge van een yegelyck, volkomelyk genas, met meerder geluck, als hij twee jaer daarna tot Delft geschoten werde.¹²

LIJFARTS

Helaas overleefde de Prins de aanslag van 10 juli 1584 niet. Aan de twee Delftse medici Pieter van Foreest en Cornelis Buseman werd opgedragen, sectie te verrichten op het lijk van de Prins en het lichaam te conserveren alvorens het werd begraven in de Nieuwe Kerk te Delft. In een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal d.d. 11 juli 1584 worden we geïnformeerd over de weg welke de dodelijke kogel in het lichaam van de Prins had genomen.

'Meester Peeter Forestus ende Mr. Cornelius Busennius, Doctoren in de Medicynen der Stede van Delft, gevisiteert hebbende het Lichaam van Syne Excellencie, hebben verclaert, dat den Scheut is ingegaen de slincke Syde, 3 vingheren beneffens den Tepel van de Borste, ontrent een groot strootbreed neerwaerder, dan den tepel staet, deur de vyfde ribbe, en is voorts gepasseert door de Long-

*Cui tuum ut videns, oculis atque ore forisum
Goltzius hic mihi doctitate dedit
Vocantur meorum manus amula reddidit, apud
Et quae praeus praecluit ante fuit
Hic libris referunt, suppleat in forisum
Ego non vixi deus in forisum*

Pieter van Foreest (1522-1597), bijgenaamd de 'Hollandse Hippocrates', hier afgebeeld op een kopergravure van H. Goltzius, A° 1586. (copyright Med. Encycl. Inst. V.U., Amsterdam)

her, daer nae deur de dunste membraneuse partye van het Middelfrif, oft Diaphragma, ende van daer, deur de Crop van de Maeghe, ende also deur de zevenste en achste Ribbe, met quetsinghe over de slinkerzyde, hert aen de Spina dorsi, oft Paternoster van 't Rugghebeen, met twee gaten, met interstitie van een half stroot breed, weesende d'een groter van d'ander.¹³

Pieter van Foreest (van 1557 tot 1596 stadsgeneesheer te Delft) was ook lijfarts van de Prins. In deze laatste hoedanigheid wordt hij dikwijls in consult geroepen bij meer of minder ernstige ziekten waaraan deze Oranjetelg heeft geleden. In het 29e boek van Forestus' 'Opera Omnia' vermeldt hij de balseming van de Prins, die hij samen met zijn collega Busennius uitvoerde in aansluiting op de lijkschouwing. De benodigheden hiervoor werden gereedgemaakt in 'Officina Theodori Clutii Delphensis, 10, die julii'.

Gezien deze belangrijke opdracht, die Van Foreest en zijn collega hadden te vervullen, hebben zij zich vanzelfsprekend van de beste en meest

betrouwbare ingrediënten willen voorzien. Niet alleen de familieband die er tussen Van Foreest en apotheker Cluyt bestond (de laatste was getrouwd met Josina Adriaensdr van Teylingen, een volle nicht van Eva van Teylingen, de vrouw van Van Foreest), maar ook de bekwaamheid van deze Delftse apotheker zal reden geweest zijn om de benodigde preparaten uit diens apotheek, gelegen aan de Wijnstraat, te betrekken.⁵

BALSEMING

Apothekers hebben door de eeuwen heen een belangrijke rol gespeeld bij het balsemen van overledenen. Dit geldt in het bijzonder voor apothekers die in dienst waren van vorstenhuizen, de hofapothekers.⁶ Dirck Cluyt was officieel geen hofapotheker, maar hij heeft wel alles verzorgd wat Pieter van Foreest, de lijfarts van de Prins, voor de balseming van diens stoffelijk overschot nodig had. Een proces, dat vooral door de aard van de grondstoffen een kostbare aangelegenheid was.⁷

De waarneming (observatio 29) van Forestus, door hem beschreven in zijn 29e boek, handelt over het balsemen van verschillende Hollandse edelen en hij geeft daarna een uitgebreide verklaring (scholia), toegelicht met verschillende voorbeelden, hoe een lichaam kan worden geconserveerd. In deze 'scholia' komt ook de balseming van de Prins van Oranje ter sprake. Uitvoerig worden de ingrediënten opgesomd die daarbij zijn gebruikt. Zo beschrijft hij een samengesteld poeder om het lichaam mee in te wrijven ('zoals men varkensvlees placht te zouten'), een vloeistof om de lichaamsholten van binnen uit te wassen (een acetum) en een pleister van wasachtige consistentie om lichaamsopeningen af te dichten (een ceratum). Ook het 'sparadrap' wordt genoemd, een linnen doek, gedrenkt in was en terpentijn. Hierin werd het lichaam gewikkeld om dit van de buitenlucht af te sluiten. Dit 'sparadrap' heette ook wel 'wassen kleed'. Ook werden sponzen, brandewijn en katoen (het zogenaamde 'werk') gebruikt. Want de lichaamsholten moesten na het uitwassen worden opgevuld met in brandewijn gedoopt 'werk'. Vooral gomharsen, balsems en kruiden met een belangrijk gehalte aan etherische oliën waren voor het balsemen nodig.

Neemt men in aanmerking dat op de dag van de moord, onmiddellijk ná de lijkschouwing, de balseming van het stoffelijk overschot van de Prins heeft plaatsgevonden, dan kan men zich voorstellen dat apotheker Cluyt in korte tijd heel wat werk heeft moeten verrichten. Immers, alle grondstoffen moesten eerst tot een voldoende graad van fijnheid worden gebracht om de recepten 'volgens de regelen der kunst' te bereiden.

Uit de bestaande literatuur over dit onderwerp krijgt men soms de indruk dat Van Foreest in zijn werken een zeer uitvoerige beschrijving heeft gegeven van de wijze waarop hij het lijk van de Prins heeft behandeld.⁸ De nadruk blijkt echter geheel te

liggen op de ingrediënten die door hem zijn gebruikt. Deze worden uitvoerig vermeld. Daarbij geeft Van Foreest aanwijzingen hoe een lichaam moet worden geprepareerd, zodat het acht tot tien jaar of langer bewaard kan blijven. Welke methode hij voor het balsemen van het lichaam van Willem van Oranje precies heeft gevolgd, wordt door hem niet exact beschreven. Hieronder volgt zijn beschrijving van de ingrediënten.⁹

'Wij hebben eerst een incisie verricht, volgens de regelen der kunst, in het lijk van de Doorluchtige Heer de Prins van Oranje. Nadien gebruikten wij het volgende, dat door mijn collega Cornelius Buseman en mijzelf werd voorgeschreven en besteld in het jaar 1584 in de winkel van Dirck Cluyt van Delft op 10 juli.

	TOELICHTING
R/ Aloes succotrinae lib. ijβ	2½ pond aloë. Het ingedikte sap van de bladeren der <i>Aloe succotrina Lam.</i> Dit werd beschouwd als de beste aloë, afkomstig uit Oost-Afrika.
Myrrhae lib. jβ	1½ pond myrrhe, een gomhars uit de stam van verschillende <i>Commiphora</i> -soorten.
Absinthii exsic.	Gedroogde alsem. <i>Artemisia absinthium L.</i>
Rorismarini Balsami vel Menthae Graecae	Rosmarijn, <i>Rosmarinus officinalis L.</i> Balsemkruid; dit was <i>Balsamita major (Dod)</i> of <i>Mentha graeca (Math.)</i> , ook wel geheten <i>Costus hortensis</i> . Een welriekend kruid.
Menthae	Munt; dit kunnen verschillende soorten van het geslacht <i>Mentha</i> zijn.
Menthastris	Een wilde muntsoort, bijvoorbeeld <i>Nepeta cataria L.</i>
Salviae	Salie. <i>Salvia officinalis L.</i>
Lavendulae	Lavendel. <i>Lavandula officinalis L.</i>
Maioranae	Marjolein. <i>Origanum majorana L.</i>
Thymi	Tijm. <i>Thymus vulgaris L.</i>
Origani	Wilde marjolein. <i>Origanum vulgare L.</i> Van elk twee handvol.
ana m.ij	
Sem. cumini lib. β	½ pond Komijnzaad. <i>Cuminum cuminum L.</i>
Caryophil.	Kruidnagelen. De gedroogde onopende bloemknoppen van <i>Eugenia caryophyllata Thunb.</i>
Nucis muscatae ana ʒβ	Nootmuskaat. De zaden van <i>Myristicae fragrans Hout.</i> Van elk ½ once.
Storacis calamitae ʒij	<i>Styrax calamitae</i> 2 oncen. Dit is een welriekende gomhars van de <i>Styrax officinalis L.</i> Deze hars werd in rietstengels (in calamis) in de handel gebracht.
Benzoini ʒi	Benzoin 1 once. Een welriekende gomhars uit <i>Styrax</i> -soorten.
Trochis. aliptae moscatae ʒβ	Koekjes van <i>Alipta muscata</i> ½ drachme. Een recept uit het <i>Antidotarium Nicolai</i> : <i>Styrax</i> , <i>Aloe</i> , <i>Ladanum</i> , <i>Amber</i> , <i>Kamfer</i> en <i>Muscus</i> . Welriekende stoffen. De koekjes waren in gebruik onder meer als beroking.
Ireos ʒij	<i>Iris</i> , 3 oncen. <i>Iris florentina L.</i>

- Calami arom. 3 vj *Calamus aromaticus*, 6 drachmen. In de Middeleeuwen al zo'n zeldzame plant (een Indische rietsoort), dat men hiervoor de Kalmoes, *Acorus calamus* L. gebruikte.
- Cotundantur, & fiat pul, subtilissimus. Stoot dit alles fijn en maak er een zeer fijn poeder van.
- R/ Folior. lauri Laurierbladeren. *Laurus nobilis* L.
 Menthae Zie boven.
 Menthastris Zie boven.
 Serpilli Wilde thijm. *Thymus serpyllum* L.
 Absinthii Zie boven.
 Rorismarini Zie boven.
 Flor. ros. rub. Bloemen van de rode rozen. Uit de vele soorten van het geslacht *Rosa*.
 Maioranae Zie boven.
 Lavendulae Zie boven.
 ana m. iiij Van elk 4 handvol.
- Kook deze stoffen in zeer sterke azijn, zodat er van de 12 ponden nog 6 ponden overblijven. Vervolgens voegt men 1 pond zuivere aluin toe en 6 oncen gewoon zout. Daarna opnieuw zachtjes aan de kook brengen om het zout en de aluin geheel op te lossen. En gebruik dit om het lichaam van binnen te wassen met een spons, die in deze vloeistof is gedrenkt.
- R/ Olei lavandulae lib. i Lavendelolie 1 pond
 Theribinthinae lib β 1/2 pond terpentijn. De balsem van de *Larix europaea* DC.
- Dit wordt smeuiig gemaakt om het lichaam mee in te smeren, nadat alles weer met een naald is dichtge-naaid.
- R/ Cerae Was. Uit de raat van de Honingbij, *Apis mellifica*.
 Myrrhe Zie boven.
 Storacis calamitae Zie boven.
 Terebinth. Zie boven
 Ladani Ladanum. Vloeibare gomhars uit bloemen en bladeren van verschillende *Cistus*-soorten.
 ana 3 iiij van elk 4 drachmen.
- Maak vervolgens een Ceratum, dat gebruikt wordt voor de openingen van neus en oren.
- R/ Aquae vitae lib viij 8 pond Brandewijn.
- R/ Spongias duas magnas, ponderantes 3 iij Twee grote sponzen, wegende drie drachmen.
- R/ Bombacis lib. vj 6 pond Bombax, Boomwol, Katoen-pluksel. Zaadharen van *Gossypium herbaceum* L. Het zogenoemde 'werk'.

En maak ook een sparadrap, doordrenkt met was en terpentijn, zoveel als hiervoor nodig is, waarin het lichaam geheel kan worden gewikkeld.'

VERKLARING DER MEDICINALE GEWICHTEN

Het Pond (libra) was 3/4 van het handelspond en werd verdeeld in oncen, drachmen, scrupels en greinen, die door bijbehorende tekens werden weergegeven. Een grein (gr) = het gemiddelde gewicht van een graankorrel = 0,064 gram. Een scrupel (ꝰ) = 20 greinen = 1,282 gram. Een drachme (ʒ) = 3 scrupels = 3,845 gram. Een uncia (ʒ) = 8 drachmen = 30,760 gram. Een libra (℔) = 12 oncen = 369,126 gram. Het aantal eenheden wordt aangegeven in Romeinse cijfers; de laatste i wordt als j geschreven. Een half wordt aangegeven door de s (Lat. semi) of door β. m (= manipulus) = een handvol (15-20 gram).

SLOT

Het is thans 400 jaar geleden, dat zich het drama te Delft afspeelde. Het leek ons zinvol – in dit herdenkingsjaar – te beschrijven hoe het stoffelijk overschot van Prins Willem van Oranje werd gebalsemd en wie dit verzorgden.

LITERATUUR

- ¹ Citaat vermeld door Gachard LP. Correspondance de Guillaume le Taciturne, 1847. 'Je ne saurais exprimer à Votre Majesté que ce personnage ait reçu le châtement qu'il méritait, quoique, selon ses actions, il eût pu finir plus mal... Mais enfin nous devons remercier Dieu... en ôtant du monde un homme si pernicieux et méchant, et en délivrant ces pauvres pays d'une peste et d'une poison tels que lui.'
- ² Van Beverwyck J. Lof der geneeskonste, Wederlegginge van Montaigne over de nootsakelickheydt van de selve etc. 1647:151.
- ³ Resoluties der Staten-Generaal 1583/1584. 11 juli 1584. Rijks Gesch. Publ. 1919:43:656.
- ⁴ Van Andel MA. Willem van Oranje als patiënt. Ned. Tijdschr. Geneesk. 1933;77:2041-5.
- ⁵ Bosman-Jelgersma HA. Dirck Outgaertsz Cluyt. Farm. Tijdschr. België. 1976;53:525-49.
- ⁶ Bosman-Jelgersma HA. De functie van de hofapotheker. Pharm. Weekbl. 1981;116:1373-80.
- ⁷ Daniëls CE. Twee merkwaardige rekeningen. Pharm. Weekbl. 1903;40:273-81.
- ⁸ Fruin R. Over eenige ziekten van Prins Willem I (uit de aantekeningen van zijn lijfarts Pieter van Foreest). Bijdr. voor Vaderl. Gesch. Oudheidk. 3e reeks, 3e deel, 63.
- ⁹ Vrij vertaald uit de 'scholia' in: Petrus Forestus. Observationem et Curationem medicinalium ac chirurgicarum. Deel 3, 29e boek. Rothomagi, 1653:463.

PIETER VAN HAMEL EN DIENS PHARMACOPAEA HODIERNA, EEN GENEALOGISCH EN VERGELIJKEND PHARMACEUTISCH ONDERZOEK

F.A.H. PEETERS

In met name de eerste helft der 18de eeuw mogen zich de artsenijkunde en aanverwante wetenschappen in de Nederlanden, en in de Republiek op de eerste plaats, in ene ruime belangstelling verheugen, blijkens de omvangrijke terzake alstoen ten onzent, vaak in de landstaal, verschenen literatuur. Op plantkundig gebied trekken vooral de prachtig verluchte indrukwekkende beschrijvingen der Indische flora - H.A. van Rheede tot Drakesteins 12-delige *Hortus Indicus Malabaricus* en G.E. Rumphius' 6(7)-delige *Amboinsche Kruidboek*, voltooid in opvolgend 1703 en 1750(1755) - en het werk van C. Linnaeus (+1778) de aandacht: ene afsluiting der periode van traditionele kruidenboeken - met die van M. Lobelius, C. Clusius en R. Dodoens als onze belangrijkste - resp. het begin ener op een doeltreffender ordeningsbeginsel stoelende plantensystematiek. De scheikunde, zich allengs van haren mystieken toeslag ontdoende, zich richtende op de verklaring der levensprocessen en zich toeleggende op de bereiding van geneesmiddelen, vond rond 1700 in C. De Maets (+1690), S. Blankaart (+1702), J. Le Mort (+1718), F. Dekkers (+1720), J. Barchusen (+1723) en H. Boerhaave (+1738) hare beste beoefenaren; laatstgenoemdes in 1732 te Leiden verschenen 2-delige *Elementa Chemiae* zou vele jaren lang, naast het ook enige malen in het Nederlands uitgegevene leerboek van N. Lémery (+1715) *Cours de Chimie* (Parijs, 1675), als een standaardwerk op dit gebied internationale bekendheid genieten.

Van de belangstelling voor en de beoefening van de artsenijkunde tenslotte, geeft niet alleen het grote aantal publicaties en vertalingen van buitenlandse werken - zoals stedelijke (Londen) en particuliere (G. Bath, Th. Fuller) dispensatoria en encyclopedische werken (N. Lémery, J. Farvacques) - ten duidelijkste blijk, maar ook de gestage uitbreiding van het aantal steden in de Nederlanden met een eigen voorschriftenboek. Rond 1750 kwamen dergelijke pharmacopeeën in onze gewesten van Duinkerke tot Groningen voor¹ en werden met ene frequentie van haast één per jaar (her)uitgegeven! Deze overvloed aan pharmaceutische literatuur ten spijt - en vele werkjes van minder belang bleven nog onvermeld - verschijnt rond het midden der eeuw een drietal persoonlijke pharmacopeeën dat nader onze aandacht vragen zal: *Pharmacopoea Galeno-Chemico-Medica, of Meng- Schei- en Geneeskonstige Artsenywinkel* (Rotterdam, 1747), van Wouter van Lis; *Pharmacopaea Hodierna, ofte Hedendaegsche Apotheek* (Utrecht, 1749), van Pieter van Hamel; *Nieuwe Nederduitsche Apotheek* (Leiden, 1753), bij Pieter van der Eyk.²

Met het belangwekkende, in 1755 te Amsterdam uitgegevene 2-delige *Lexicon galeno-chymico-pharmaceuticum, of, Apothekers woordenboek, vervattende de voorschriften der samengestelde geneesmiddelen, die*

in alle bekende Dispensatorien worden aangetroffen, van de hand van apotheker K. Elzevier, willen wij dit overzicht besluiten. De vele door den schrijver geraadpleegde bronnen zijn critisch bewerkt en van talrijke kanttekeningen voorzien. De signatuurleer wordt met beslistheid afgewezen en onbevooroordeeld onderzoek naar de werking der geneesmiddelen krachtig bepleit: „Ik wensch dat de geneesheeren en apothekers proeven doen en natuurkenners worden; want zonder Natuurkunde is een geneesheer of apotheker niet bekwaem, en met dezelve kan men ontelbare zaken uitvinden, de gene-

NIEUWE NEDERDUITSCH
A P O T H E E K .

Op eene klare en verstaanbare wyze onderwys gevende omtrent de beste dagelyks gebruikt wordende

GENEESKUNDIGE
B E R E I D I N G E N ;

Waar in inzonderheid de

S C H E I K U N D I G E
B E W E R K I N G E N ,

Volgens de Gronden der vermaarde Heeren
 BOERHAAVE, GEOFFROY en andere beroemde Mannen, zoo duidelyk beschreeven worden, als tot nog toe in geene andere Apotheeken geschied is.

T E L E I D E N

By PIETER VAN DER EYK, Boekverkooper.

1753.

Fig. 1. (ex. Dr. D.A. Wittop Koning.)

Fig. 2. Gravure in Van Lis' Pharmacopoea Galeno-Chemico-Medica. Asklepios, met slangestaf, onderricht Hygieia de artsenijkunst. De kruiden in apotheek en achterliggenden tuin duiden op het Galenische, de scheikundige toestellen op het chemische aspect.

zing gewisser en min kostbaar maken." Voor het gebruik der „Nederduitsche Tael, de krachtigste en rykste Tael die bekend is, en die alleen door weinige Nederlanders volgens de eigenschap verstaen wordt", in plaats van het Latijn, wordt een warm pleidooi gehouden - beschamende herinnering aan onze „Nederlandse" *Farmacopee*, IXde *Uitgave*! Het eerder genoemde drietal persoonlijke pharmacopeeën haalt Elzevier in zijn werk ook aan.

De in 1753, en nogmaals in 1766, anoniem te Leiden bij Pieter van der Eyk verschenen *Nieuwe Nederduitsche Apotheek*. Op eene klare en verstaanbare wyze onderwys gevende omtrent de beste dagelyks gebruikt wordende Geneeskundige Bereidingen; Waarin inzonderheid de Scheikundige Bewerkingen, Volgens de Gronden der vermaarde Heeren Boerhaave, Geoffroy en andere beroemde Mannen, zoo duidelyk beschreeven worden, als tot nog toe in geene andere Apotheeken geschied is, doet haren naam alleszins eer aan: zij wil een leerboek zijn - geëen wetboek - voor de zich in de apothekerskunst bekwamen-den, bespreekt critisch een groot aantal³ enkelvoudige geneesmiddelen en hunne werking, bepleit vereenvoudiging der recepten, geeft ene exemplarische doch telkens grondige bespreking van samengestelde middelen en behandelt zeer omstandig en met veel kennis van zaken de scheikundige bewerkingen en bereidingen, welke tweederde deel van het boek uitmaken. Het aantal aangehaalde recente bronnen is inderdaad indrukwekkend: ruim 40, waarvan ettelijke veelvuldig; W. van Lis wordt eenmaal, P. van Hamel wordt niet genoemd.

Bij Philippus en Jakobus Losel verscheen in 1747 te Rotterdam: *Pharmacopoea Galeno-Chemico-Medica, of Meng-Schei- en Geneeskunstige Artsenynwinkel*, Op de beste Schryvers, de reden en de ontvinding gebout; behelsende De voornaamste tegenwoordig in gebruik zynde Genees- en Heelmiddelen, vele van het overvloedige besnoeit, derzelver aart, deugt en manier van bereiding; benevens Een Korte Verhandeling hoe met weinig Geneesmiddelen de Grootste Ziektens worden genezen; Als mede Verscheide Meng- en Scheikunstige Observatien, en een Verklaring van de voornaamste Konstwoorden, Characters etc. Tot algemeener nut in 't Latyn en Duitsch te zamengesteld door Wouter van Lis *Medicinae Doctor*. Ene fraaie, den titel verzinnebeeldende gravure gaat den tekst vooraf.

Evenals zijne in 1745 bij dezelfde uitgevers verschenen *Brouwkunde of Verhandeling van het Voornaamste dat tot een Brouwerij of Moutery en het Brouwen en Mouten behoort*, heeft de uit Rotterdam geboortige schrijver, „Medisch Doctor en Brouwer te Rotterdam", zijn werk nu opgedragen aan een viertal plaatselijke geneesheren en aan Johannes Oosterdyk Schacht, hoogleraar in de geneeskunde te Utrecht, bij wien hij op 3 Juli 1745 promoveerde op een proefschrift de Aloë.⁴ De *Brouwkunde* werd, behalve aan een' heilkundige, nog aan den Rotterdamsen apotheker Joris Petry⁵ opgedragen, voor wiens onderwijs in de artsennijlkunde Van Lis hem in 1747 dank bracht. In de Voorreden van 1747 schetst Van Lis de wordingsgeschiedenis der stedelijke dispensatoria en becritiseert een 14-tal z.i. irrationele voorschriften in de *Rotterdamsche Apotheek*. „Dit alles overwegende heb ik menigmaal den Doctoren en Apothekeren de grote nootzaaklykheit

van deze Apotheek te verbeteren onder het oog gebragt, maar niemand behaagde het zo een moejelyk werk op zig te nemen; terwyl 'er zommige van oordeel waren, dat een verbeterde Apotheek voor de Rotterdamsche Apothekers een onnut ding is, alzo het een yder van hen

GUALTHERI VAN LIS. M. D.
P H A R M A C O P O E A
 GALENO- CHEMICO- MEDICA

Probatissimis Auctoribus, ratione & experientia fundata.

O F

MENG- SCHEL- EN GENEESKONSTIGE
ARTSENYWINKEL,

Op de beste Schryvers, de reden en de ondervinding gebout;

B E H E L S E N D E

De voornaamste tegenwoordig in gebruik zynde *Genees- en Heelmiddelen*, vele van het overvloedige behoefte, derzelver aart, deugt en manier van bereiding:

B E N E V E N S .

Een *Korte Verbandeling* hoe met weinig Geneesmiddelen de Grootste Ziekten worden genezen:

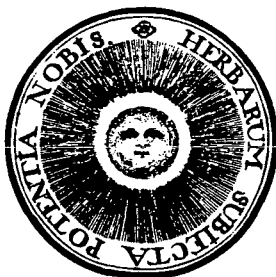
A L S M E D E

Verscheide *Meng- en Scheikunstige Observatien*, en een *Verklaring* van de voornaamste *Konstwoorden*, *Charaeters* &c.

Tot algemeener nut in 't Latyn en Duitfch te zamengestelt

D O O R

WOUTER VAN LIS Medicinæ Doctor.

T E R O T T E R D A M,

By PHILIPPUS EN JAKOBUS LOSEL, Boekverkoopers op de Hoog-
 straat en op de Blaak op de hoek van de Nieuwestraat. MDCCXLVII.

Fig. 3.

vrystaat Geneesmiddelen na eigen goetvinden te zamen te stellen, gemerkt de meeste Doctoren binnen deze Stad de gewoonte hebben van hunne Geneesmiddelen zelfs te bereiden." Niettemin dienen de apothekers hunne recepten volgens goede en beproefde voorschriften, in het belang der zieken, gereed te maken. „Eindlyk heb ik uit liefde tot de Mengkonst (...) en tot handleiding van de genen, die dezelve en de Scheikonst leren, deze Meng- Schei- en Geneeskonstige Artsenywinkel te zamengesteld en in Zes Delen verdeelt." I: „van de Geneeskonst en deszelfs Verdeling; het Vergaderen der Enkelden, de Benamingen van verscheide Enkelden onder een Opschrift, van de Maten en van het Gewigt by ons gebruikelijk"; II: „de In- en Uitwendige Galenische Geneesmiddelen"; III: „de Geneesmiddelen, die door de Scheikonst worden gemaakt"; IV: „de Oefenende Geneeskonst"; V: „Meng- en Scheikonstige waarnemingen, als ook de Gifte van enige middelen"; VI: „verklaring van vele Konstwoorden en Characters". Hij heeft ene wat afwijkende volgorde der voorschriften, ter verhoging der overzichtelijkheid, gegeven, doch hen naar hun wezen ongewijzigd gelaten. Vervolgens levert hij critiek op een aantal middelen en gebruiken in de apotheek: niet verse samenstellingen zijn vaak krachteloos; verscheidene hebben door lang koken hunne werkzaamheid verloren, of ook wel door gisting; veelal zijn de samenstellende delen onderling strijdig; „Conserven, Geleyen, Confytzels, Suikers" behoren veeleer „tot de Confituriers, dan tot de Apothekers Konst"; allerlei syropen zijn door vergisting na enigen tijd onwerkzaam; diverse geneesmiddelen zijn onnodig complex; gedestilleerde wateren zijn in zekere gevallen waardeloos. Tenslotte vat hij zijne opvattingen in een vijftal punten samen.

De *Nieuwe Nederduitsche Apotheek* is feitelijk een sterk scheikundig gericht pharmaceutisch leerboek; ook het werk van Van Lis werd wegens zijne didactische hoedanigheden te Rotterdam veelvuldig gebruikt, doch heeft den vorm ener pharmacopee behouden, zij het ook ene met sterk medischen inslag (vooral Deel IV) „alzo in kleine Steden en Dorpen, als ook op Oorlog- en andere Schepen de Heelmeesters en de Apothekers zomtyts genootzaakt zyn de Oefenende Geneeskonst in 't werk te stellen." Beide boeken vulden dan ook leemten in de vaderlandse artsennijkundige literatuur. Geheel anders is het gesteld met de in 1749 te Utrecht, bijna gelijktijdig met de van stadswegen opgestelde *Pharmacopoea Ultrajectina Nova*, bij Willem en W.H. Kroon verschijnende *Pharmacopoea Hodierna, ofte Hendaegsche Apotheek*; waer in *De voornaemste en meest in gebruik zynde Geneesmiddelen, derzelver Bereidingen, Gebruik en Krachten* beschreven, ook alle *Chymische Preparatien* geleert worden: met een *Voorafgaende Uitlegging van de Chymische Characters*, de *Tekens van de Maten en Gewichten*, als mede een *Lyst van verscheide enkelde, onder een naem begrepen Geneesmiddelen*; mitsgaders de *hoegrootheid der Giften* van Pieter van Hamel, Med. Doctor. Het werk is opgedragen aan Van Hamels leermeester Christiaan Bernhard Albinus, een' zoon van den beroemden Leidsen hoogleraar, te Utrecht hoogleraar in de ontleed-, heel- en verloskunde van 1723 tot 1747 toen deze zijn professoraat neerlei en tot zijnen dood in 1752 zitting

had in den stedelijken Raad⁶. Verder ontbreekt in deze pharmacopee elk gegeven over den schrijver en diens beweegredenen tot het opstellen van dit vrij conventionele voorschriftenboek, dat vanaf 5 Febr. 1749 voor 1 gulden te Utrecht te koop was. Een tweede druk

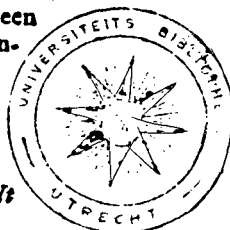
PHARMACOPÆA HODIERNA, O F T E HEDENDAEGSCHE APOTHEEK;

WAER IN

De voornaemste en meest in gebruik zyn-
de Geneesmiddelen, derzelver Berei-
dingen, Gebruik en Krachten be-
schreven, ook alle Chymische
Preparatien geleert worden:

MET EEN

Voorafgaande Uitlegging van de Chy-
mische Characters, de Tekens van de
Maten en Gewichten, als mede een
Lyst van verscheide enkele, on-
der een naem begrepene Ge-
neesmiddelen; mitsgaders
de hoegrootheit der
Giften.

In 't Nederduitsch zamengesteld

DOOR

P. VAN HAMEL, M. D.

Te UTRECHT,

By WILLEM EN W. H. KROON,
Boekverkopers. 1749.

Fig. 4. (ex. Universiteitsbibliotheek te Utrecht.)

Fig. 5. Het proefschrift van Pieter Van Hamel.
(ex. Universiteitsbibliotheek te Utrecht.)

verscheen in 1774 bij M. Schalekamp te Amsterdam; hij blijkt, behoudens het titelblad, tot in de kleinste bijzonderheden gelijk te zijn aan den eersten. Het betreft hier dan ook ene restpartij van ongebondene exemplaren, door Schalekamp op 5 Apr. 1774 verworven op de tweede veiling⁷ van goederen uit den „geabandonneerden en insolventen boedel“ van Willem Hendrik Kroon en vanaf 6 Juni van dat jaar, met gewijzigd titelblad, voor denzelfden prijs te Amsterdam in den verkoop gebracht. Deze Willem Hendrik Kroon leidde al sinds 1746 met zijn vader Willem Kroon⁸, die sinds 1749 onafgebroken deken van het boekverkopersgilde was, ene uitgeverij en zette het bedrijf aan het Domskerkhof na diens dood op 23 Febr. 1763 voort, eerst nog met zijne moeder Anna Tos (+1782), maar al in 1764 zelfstandig tot eind 1773.

Van den auteur Pieter van Hamel was tot voor kort weinig meer bekend dan zijne promotie op 6 Apr. 1746 op het proefschrift *de Abortu* bij Albinus te Utrecht, en zijn optreden in „Jan. 1752 als med. doctor v.h. Provinciaal Hof te Utrecht“ (Collectie J.E. Kroon van het Museum Boerhaave te Leiden), dat ik niet heb kunnen bevestigen. Deze weinig oorspronkelijke dissertatie die voornamelijk de denkbeelden van Oosterdyk Schacht (+1792, leerling van Boerhaave) en Albinus uitdraagt, door universiteitsdrukker Johannes Broedelet⁹ van ene prachtige titelplaat voorzien, werd opgedragen aan de beide hoogleraren in de geneeskunde, aan Everhardus Jacobus van Wachendorff (+1758) en Jacobus Odé (+1751), hoogleraar plant- en scheikunde resp. wis- en sterrekunde en experimentele natuurkunde, maar op de eerste plaats aan Johan Mattheus, den vader, Daniel Theodorus, den oudsten broer en aan enige andere verwanten en kennissen van den schrijver: Cornelis Boey (+1759, secr. der Staten van Holland en W. Friesland), Pieter van Schoonhoven en Pieter van Herzele (raadsheer resp. koopman te Rotterdam) en Johan Jacob van Herzele, koopman te Amsterdam.

In de 16de eeuw treffen wij vooreerst het geslacht Van Hamel¹⁰ in een drietal generaties aan als Burgemeester van Diest in het Land van Luik; vervolgens te 's-Hertogenbosch, waar een Daniel (I) van Hamel President-Schepen is wiens kleinzoon Daniel (II)¹¹ (° 9 Juli 1653, Leiden - + 4 Apr. 1692, Nantes) als koopman te Nantes op 11 Nov. 1684 in het huwelijk trad met Suzanna van Herzele (° 17 Juli 1665, Nantes - + 2 Mei 1746, Utrecht). Hun jongste zoon, Johan Mattheus (° 16 Sept. 1692, Nantes), kwam op 8 Jan. 1702 als vluchteling met zijne moeder uit Nantes aan te Rotterdam welks poorterschap hij op 12 Febr. 1712, als „Mr. Jan Mattheus van Hamel“, verkreeg evenals zijn oudere broer Daniel (III) en zijn oom Pieter van Herzele¹² uit Nantes. Op 17 Aug. 1709 was hij op 21-jarigen (?) leeftijd ingeschreven als rechtenstudent te Leiden en promoveerde er op het proefschrift: *Variae juris positiones*. Blijkens ene attestatie der Waalse kerk te Rotterdam van 16 Mei 1717, vertrokken Daniel (III) naar Amsterdam, waar deze in 1742 als koopman zou overlijden, en de weduwe Suzanna van Herzele met hare dochter Catharina Christina (+1752) en haren zoon Johan Mattheus naar Utrecht.

Fig. 6. Plattegrond van wijk F, eertijds Papervaaandel. Hier woonden vrijwel alle Utrechtse verwanten en betere kennissen van Pieter Van Hamel.
(ex. Gemeente-archief te Utrecht)

Laatstgenoemde trouwde aldaar op 4 Sept. 1718 met Christina Elisabeth Scheffer (° 20 Dec. 1692, Utrecht)¹³ en werd er op 24 Nov. 1719 benoemd als canunnik van het Capittel van St. Jan - wsch. door toedoen van zijn' zwager Willem Hendrik Scheffer (†1742); die dit ambt ook bekleedde - welke positie hij tot 8 Aug. 1722 behield.

In 1737 woonde het gezin Van Hamel aan de Nieuwe Gracht,¹⁴ maar betrok later - in elk geval reeds in 1747 - een huurhuis in 'de Korte Nieuwstraat, waar het tot na Johan Mattheus' overlijden op 11 Apr. 1758 zou verblijven. Na jarenlange invaliditeit - hij was al in 1752 niet meer tot schrijven in staat¹⁵ - stierf Mr. Van Hamel, aan zijne vrouw en kinderen een kolossaal vermogen (5 Oct. 1758, not. W.J. van Overmeer) nalatende. Van de kinderen van het echtpaar Van Hamel - Scheffer bereikten er vijf de volwassenheid:

- Daniel Theodorus (° 6 Juli 1719, Utrecht - † 28 Juni 1782, Vianen).

Hij werd op 20 Jan. 1738 Burger van Utrecht, promoveerde er bij Voorda op 4 Juli 1741 op het proefschrift: *de Justis divortiorum caussis*¹⁶, trouwde op 12 Apr. 1745 met Anna de Kempnaer (†1793) en vestigde zich te Vianen, doch verbleef meestentijds te Utrecht.

In 1916 was de laatste nakomeling van den in 1765 zich Heer van Amelie en Stein¹⁷ noemenden Daniel Theodorus van Hamel overleden.

- Johan Willem (° 21 Jan. 1721 - † 18 Sept. 1755). Van hem is slechts bekend dat hij in 1747 en 1753 nog bij zijne ouders woonde in de Korte Nieuwstraat, doch als ongehuwde in de Lange Nieuwstraat overleed.¹⁸

- Henriette Catharina (° 7 Jan. 1724 - † na 1770). Zij huwde in 1756 (akte van 26 Apr., not. W.J. van Overmeer) Rudolph Kemper, predikant der Lutherse Gemeente te Zutphen, later (1764) te Gouda; het echtpaar kreeg zes kinderen.

- Hendrik Christiaan (° 10 Oct. 1725 - † 6 Oct. 1764). Behalve 's mans bezoeken der Latijnse school, in 1739, is slechts bekend dat hij in 1753 nog in het ouderlijke huis, maar bij zijn overlijden ongehuwd aan de Neude woonde. Bij zijn dood was, bij testament van 5 Mrt. 1762 (not. H. van Dam), zijne zuster zijne universele erfgename en werd met hare broers en een vijftal Lutherse kerken in en buiten Utrecht met forse geldsommen bedacht. Hij werd, evenals zijne ouders en oudere broers, in de Buurkerk begraven.

- Pieter (° 15 Juli 1722 - † 8 Nov. 1766). Hij bezocht, gelijk met zijn' jongeren broer Hendrik Christiaan, de Hiëronymusschool (6 Aug. 1739 zat hij in de voorlaatste klas)¹⁹ en studeerde daarna medicijnen. Op 6 Apr. 1746 promoveerde hij en werd 10 Sept. van hetzelfde jaar als lidmaat der Hervormde Gemeente aangenomen. Waarschijnlijk tot aan zijn huwelijk²⁰ op 16 Juli 1754 met Sara Justina van Overmeer (ged. 30 Nov. 1732 - † 26 Dec. 1755), ene dochter van Wyer Jan van Overmeer († 26 Mrt. 1765)²¹ - notaris (v.a. 1722) en procureur bij het stedelijke gerechtshof - en Gerarda Wynanda Covyn, woonde hij in het ouderlijke huis - vlakbij dat zijner schoonouders - in de Korte Nieuwstraat, waar hij zijne in 1749 door Willem Kroon - die hem in 1746 reeds met een promotievers had vereerd - uitgegevene pharmacopee moet hebben geschreven. Eind Dec. 1755 stierf zijne vrouw na haar zoontje: het kind en de moeder werden rond de jaar-

wisseling in de Buurkerk begraven; het echtpaar woonde op de Nieuwe Gracht, nabij de Herenstraat. Na den dood zijner moeder Christina Elisabeth Scheffer op 25 Mrt. 1761 erfde²³ haar zoon Pieter het door haar op 7 Jan. van dat jaar nog aangekochte huis aan de Runnebaan op de Nieuwe Gracht - het tegenwoordige pand nr. 23 - waar hij tot zijn dood „siekelijk van lighame" woonde, verzorgd door zijne dienstmaagd Cornelia Bos. Zoals bij testament was beschikt, werden door deszelfs executeur - notaris en procureur (v.a. 1727 resp. 1741) Hendrik van Dam, zijnen vriend - zijn huis en ander onroerend goed openbaar verkocht²³, op 20 Dec. 1766. Op 30 Jan. 1767 hield J.C. ten Bosch, „boekverkoper by den Trans" te Utrecht, ten huize van den overledene ene veiling van „Een zeer fraye Verzameling van Welgeconditioneerde Latynsche, Fransche en Nederduitsche Boeken; bestaende in Chirurgicale, Medicynsche, Historische en andere Werken; nagelaten door den Wel Ed. Heer Pieter van Hamel, in leven Med. Doct. te Utrecht." „De Catalogus (was) alomme verzonden en te bekomen als ook by voornoemden Boekverkoper." Deze catalogus is spijtig genoeg onvindbaar.

Reeds op 19 Oct. 1761 had zijne slechte gezondheid Pieter van Hamel ertoe gebracht voor notaris Hendrik van Dam zijn testament op te stellen, dat, op 9 Oct. 1763 nog aangevuld, tenslotte - ingevolge het overlijden van zijn' schoonvader, dien hij op 7 Juni 1764 en 18 Jan. 1765 gemachtigd had bij ernstige ziekte van den comparant, dezen belettend voor zichzelf en zijnen boedel te zorgen, in deze verzorging te voorzien²⁴ resp. bij 's comparants overlijden het beheer van diens Engelse effecten op zich te nemen - opnieuw geformuleerd werd op 10 Juni 1765 voor notaris Bernard Sluyterman:

Hendrik van Dam werd tot het beheer gemachtigd en tot executeur van 's comparants testament - het laatste is van 9 Aug. 1766 - benoemd. Geldsommen - vaak aanzienlijke - en/of goederen werden gelegateerd aan zijn' zwager Rudolph Kemper en zijne vrienden den medicus Henricus Scholtz en notaris Hendrik van Dam, aan chirurgijn Hendrik van Loenen en de schoonmaakster Elisabeth Mulder, maar bovenal aan zijne dienstmaagd Cornelia Bos. De overige goederen moesten openbaar worden verkocht; des erflaters oudste broer Daniel Theodorus en zwager waren beiden voor de helft universele erfgenaam.

De medicus Hen(d)ricus Scholtz is niet goed te plaatsen; wellicht is hij een zoon van den uit Schweidnitz afkomstigen Sileziër Samuel Gotlieb Scholtz, die op 17 Juli 1713 te Utrecht promoveerde tot med. doctor. De chirurgijn Hendrik van Loenen, uit Vianen afkomstig, werd op 30 Nov. 1741 Burger van Utrecht, vestigde zich als chirurgijn in de Korte Nieuwstraat en bekleedde vanaf 1762 tot zijn dood op 18 Aug. 1794 voortdurend belangrijke functies binnen het chirurgijngilde: eerst enkele jaren als bus- en proefmeester, van 1765 tot 1784 als deken en vanaf 1784 weer als proefmeester.

Bleven talrijke notariële akten betrekkelijk onroerend goed, erfenissen en legaten, inventarisaties, aan- en verkopen van obligaties en lijfrenten - zowel te Utrecht als Rotterdam in opdracht van leden der geslachten Van Hamel, Van Herzelee, Scheffer of Gaarts verleden - buiten beschouwing, duidelijk zal het nochtans zijn dat

Fig. 7. De Runnebaan, westzijde der Nieuwe Gracht, gezien vanaf den Pausdam. De Hofpoort gaf toegang tot het voormalige Provinciale Hof. Van Hamels woning bevond zich t.p.v. het pijltje, naast de huidige middelbare school.
(foto: Gemeente-archief te Utrecht)

Pieter van Hamel voortkwam uit ene familie van kooplieden, juristen en bestuursambtenaren, van vooraanstaanden en vermogenden, en dat hij goede betrekkingen onderhield met gildedekens, notarissen, advocaten en tenminste énen vakcollega. Tenzij Van Hamels werkzaamheid bij het Provinciale Hof - hij woonde er vlakbij - inderdaad op waarheid berust, is het bevreemdend dat hij gene enkele belangrijke functie als stadsarts, bij lijkschouwingen of dolhuisattestaties dan wel binnen het Collegium Medicum zou hebben bekleed. Merkwaardig bovendien is het ontbreken van elk spoor - zijne beide publicaties daargelaten - van 's mans beoefening der geneeskunde:

in de Weeskamerbescheiden, de archieven der Godshuizen noch bij de Aangebrachte Pretensiën werd onder de vele doktersrekeningen er ook maar éne van Pieter van Hamel aangetroffen.²⁶ Uit het ontbreken der vermelding ener verzameling simplicia, chemicaliën, „rariteiten" en glaswerk in het korte krantebericht van Ten Bosch (1767), welke artikelen nochtans door boekverkopers werden geveild - getuige de aankondiging en catalogus²⁷ der veiling van Van Wachendorffs boekerij uit 1759 - is wellicht op te maken dat Van Hamel zich met de praktische geneesmiddelenbereiding niet heeft ingelaten, iets wat toenmaals te Utrecht bij artsen beslist gebruikelijker was dan te Rotterdam. Misschien laat zich de afwezigheid van practiseringsblijken nog het beste uit 's mans zwakke gezondheid en groten welstand verklaren. Rest ons nu nog Van Hamels pharmacopee te vergelijken met die van Van Lis, en meer nog met die van Utrecht. Laatstgenoemdes ontstaansgeschiedenis²⁸ vrage vooreerst onze aandacht:

Utrechts eerste pharmacopee, in 1656 en nogmaals - maar nu van drukfeilen gezuiverd - in 1664 verschenen, was nodig aan herziening toe blijkens ene vroedschapsresolutie van 1 Mrt. 1734. Vooreerst zou de arbeid aan het nieuwe voorschriftenboek nog worden opgehouden ingevolge de afwikkeling der zaak Franken - een' onbekwaam geachten „opérateur" - doch op 3 Dec. 1734 werd „een aanvang gemaakt met de Pharmacopoea." Bijna wekelijks, tot in Apr. 1735, besteedde het Collegium Medicum de Vrijdagvergadering aan de opstelling van het nieuwe dispensatorium. Geruimen tijd vernemen wij dan niets meer over het boek, tot op 14 Mei 1748 „de Pharmacopoea nae verscheydene byeenkomsten van de Heren Stads Doctoren en Overlieden van het Apothecars Gild eindelyk is afgemaakt." Gecommitteerden van stadswege wensten over de onkosten van het drukken en over nieuwe artikelen in de Ordonnantie voor het Apothekersgilde te worden ingelicht (4 en 28 Juni), en hun werd voorgesteld ene nieuwe taxe aan de pharmacopee toe te voegen (14 Aug.). Op 23 Sept. rapporteerde de voorzitter van het Collegium Medicum over de onderhandelingen met den Stadsdrukker J. van Poolsum⁹, wien op 1 Oct. het uitgeven werd vergund „mits deze exemplaren netjes gebonden aen yder der Doctoren te geven." De Overlieden van het Apothekersgilde weigerde men hunne namen onder de Opdracht te laten drukken (5 Oct.); de Opdracht aan „Burgemeesteren en Vroedschappen" werd dezen aangeboden en door hen aanvaard (30 Oct. resp. 12 Nov.). Op 12 Nov. 1748 werd „de Eerste Proev der Pharmacopoea in Collegii geexamineert en den letter en druk bestaenbaer geoordeelt." De *Pharmacopoea Ultrajectina Nova* zal dan ook wel begin 1749 zijn verschenen, wellicht nog vóór Van Hamels pharmacopee.

Beide dispensatoria komen wat hunnen opzet betreft veel overeen; in de stadspharmacopee ontbreekt slechts ene „Lyste van de Gifte der Geneesmiddelen" en ene „Uitlegginge van zommige woorden, Dewelke meest in gebruik zyn by de Chymisten." Van Hamel eist van 630 enkelvoudige geneesmiddelen de aanwezigheid in de apotheken, tegen ruim 740 in de stadspharmacopee; verschillen komen in alle simpliciegroepen voor, vooral de „Animalia" zijn stedelijk sterk vertegenwoordigd: 75, tegen 49 bij Van Hamel. Beide werken bevatten verge-

PHARMACOPOEA
ULTRAJECTINA
NOVA.

TRAJECTI AD RHENUM.
Apud JACOBUM & POOLSUM,
M D C C XLIX.

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

Fig. 8. (ex. Universiteitsbibliotheek te Utrecht)

lijkbare aantallen bereidingen, waarvan ongeveer 40% uitsluitend in elk van hen. De stedelijke pharmacopee telt hare 220 extra praeparaten vooral onder de extracten, zouten, oliën en wateren; die van Van Hamel hare 260 met name onder de pillen, poeders, koekjes en tincturen. De plm. 340 gemeenschappelijk voorkomende bereidingen stemmen meestal vrij goed overeen, maar verschillen soms aanzienlijk; dit verschillen houdt geen duidelijk verband met de door Van

Lis terzake gegevene voorschriften. Er is bij Van Hamel geen sprake van ene uitgesprokene neiging tot vereenvoudiging der samenstellingen. Van de 33 facultatieve praeparaten in het stedelijke dispensatorium komen er slechts 13 voor bij Van Hamel, eveneens 13 bij Van Lis en 7 bij hen beiden. Van de 22 stuks in het „Aanhangzel van Overgeslagen Geneesmiddelen" in Van Hamels pharmacopee komen er 3 slechts voor in die van Utrecht, en deze zelfde 3 treffen wij, met nog twee andere, ook aan bij Van Lis. Persoonsnamen bij praeparaten zijn bij Van Hamel het grootst, bij Van Lis het geringst in aantal (47 tegen 27). Recente ontleningen bij eerstgenoemde betreffen o.m. Fuller, Hartmann en Dekkers; bij de stadspharmacopee o.a. Seignette, Dippel en Dekkers. Het Collyrium Radeliff troffen wij slechts bij Van Hamel aan, naar wiens boek dan ook in dezen door Elzevier werd verwezen. Zonderling doet het Pulvis Sympatheticus Dygbæi - ook in de *Nieuwe Nederduitsche Apotheek*, zij het critisch, vermeld - in Van Hamels pharmacopee aan. Daarentegen ontbreekt bij hem weer de Radix Ninzing - „eertyds tegens Goud opgewogen, doch thans byna in vergetenheid", volgens het Leidse handboek - die een tijdlang in verscheidene dispensatoria in de Nederlanden, zoals die van Van Lis, Van der Eyk, Amsterdam (1733), Utrecht (1749), 's-Gravenhage (1758), Dowaai (1732), Duinkerke (1752), Rijssel (1772) en Gent (1787), was opgenomen. Daarentegen maakt de Radix Ipecacuanha bij Van Hamel ene veel minder te verschoonen ommissie uit! Opmerkelijk is tenslotte de enige quantitatieve opgave ener scheikundige bewerking bij Van Hamel: „Zoo gy een once Silver hebt, zoo krygt men elf drachma Lapis Infernalis." De theoretische opbrengst is iets meer dan 12 drachmen. Mogelijk vindt het aangehaalde zijne verklaring in Lémery's opmerking op blz. 77 van *Het Philosophische Laboratorium, Of der Chymisten Stook-Huys* (Amsterdam, 1725): „Als men een once gemeen silver neemt om de Lapis Infernalis te maken, vermeerderd het gewigt niet meer dan drie drachmen; maar als het goed gecoupleert silver is, krygt men vijf dragmen overwigt."

Vergelijken wij de pharmacopeeën van Van Lis en Van Hamel, dan treft het onconventionele karakter van Van Lis' werk: van alle enkelvoudige geneesmiddelen wordt de geneeskracht besproken; hun aantal is tot op 420 uitgedund, dat der „Animalia" zelfs tot 28; de plm. 530 samengestelde geneesmiddelen zijn gebruiks- en consistentiegewijze geordend; het werk heeft een' sterk medischen inslag; de technische kant van het verzamelen en verwerken der grondstoffen krijgt veel aandacht, schoon minder dan bij Van der Eyk. Evenals bij Van Hamel worden de doseringen aangegeven en de „konstwoorden" verklaard. De praeparaten zijn bij Van Lis doorgaans veel minder samengesteld; vaak wordt ook het gebruikelijke, ingewikkeldere voorschrift opgegeven, naast dat „by verkorting". Van de aan beide te Utrecht uitgegevene dispensatoria gemeenschappelijke recepten treffen wij er bij Van Lis plm. 250 aan; ongeveer 210 praeparaten - vooral bij de oliën, wateren en geesten - komen wél bij Van Lis doch niet bij Van Hamel voor, en eenzelfde aantal treffen wij wél bij Van Lis maar niet in de stadspharmacopee aan. Wat de door Van Lis gewraakte bereidingen uit de *Rotterdamsche Apo-*

theek betreft, kon niet worden vastgesteld dat Van Hamel hem in dezen heeft gevolgd.

Ware ook ene beïnvloeding van Van Hamels werk door het enkele jaren eerder verschenen boek van Van Lis lang niet onwaarschijnlijk

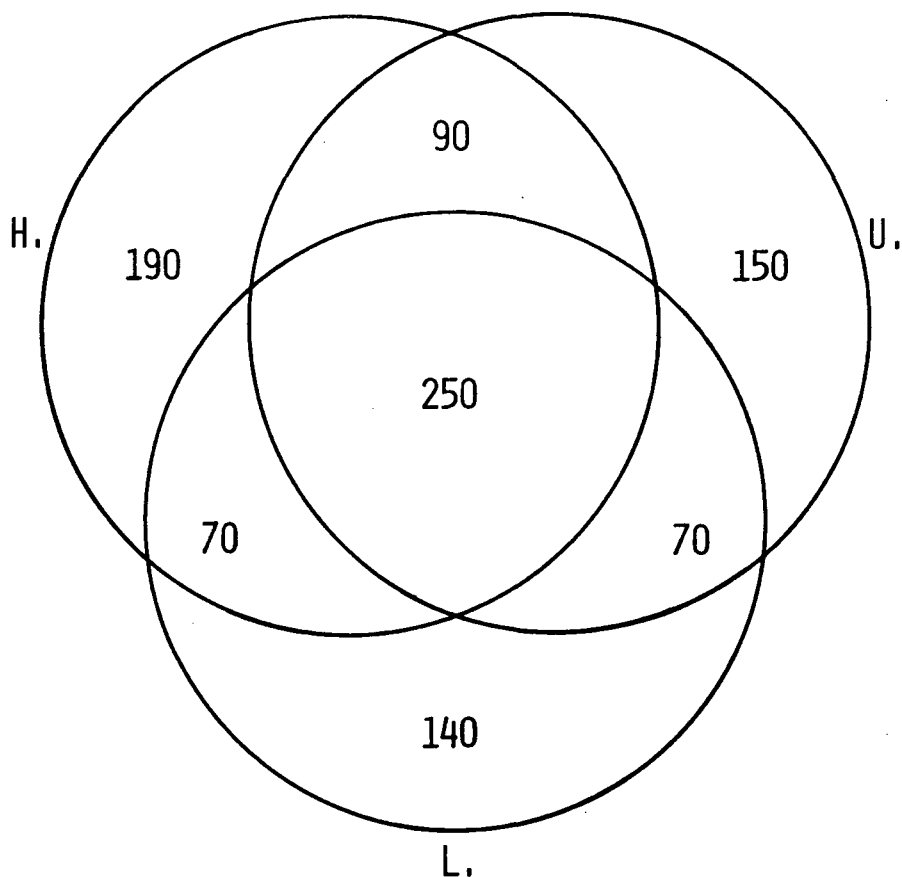

Fig. 9. Aantallen der samengestelde geneesmiddelen in de pharmacopeeën van Van Lis, Van Hamel en Utrecht, voorkomend in slechts één, in twee of in elk der dispensatoria. De getallen zijn op tientallen afgerond, en ook overigens slechts als bij benadering te beschouwen.

geweest - vermits beiden te Utrecht, deels gelijktijdig, hadden gestudeerd en Van Hamel met Rotterdam nog oude familiebetrekkingen onderhield - toch moet de *Pharmacopaea Hodierna*, althans voorlopig, als een zelfstandig door Van Hamel bewerkt pharmaceutisch dispensatorium worden beschouwd. Waarom hij, wetende dat ene nieuwe pharmacopee voor Utrecht in aantocht was, desondanks zelf een dergelijk werk deed verschijnen is bij gebrek aan archivalia niet te zeggen. Mogelijk waren of zijn er binnen het Collegium Medicum over de nieuwe pharmacopee geschillen gerezen als in 1746 de jonge arts Van Hamel tot dit Collegium zal zijn toegetreden - dit konde verklaren waarom het met dit werk niet erg vlotten wou - en heeft deze in een persoonlijk dispensatorium zijne opvattingen gestalte willen geven.

Nadere gegevens

- 1) Als laatste in de reeks van stedelijke dispensatoria geldt dat van Bergen uit 1755.
- 2) In de week van 30 Sept. - 7 Oct. 1769 werd Pieter van der Eyk, weduwnaar van Geertrui Stassen, begraven in de Hooglandse kerk. Op 25 Sept. 1735 was hij, reeds toen boekverkoper, met haar voor de Leidse Schepenen in het huwelijk getreden.
- 3) Ongeveer 680, waaronder 70 „Animalia“.
- 4) Het proefschrift is opgedragen aan des schrijvers vader: Bartholomeus van Lis, uit wiens huwelijk met Catharina van der Bel in 1709 Wouter van Lis werd geboren (ged. 16 Aug.). Diens huwelijk met Adriana van Lockhorst (+1749) werd met vier kinderen gezegend: Bartholomeus Theodorus (^o1734), Maria (^o1736), Hendricus (^o1741) en Cornelia Maria (^o1744). Slechts Maria en Hendricus overleefden hunne moeder. Wouter van Lis trok naar Bergen op Zoom en bekleedde daar vanaf 1752 tot zijnen dood op 3 Febr. 1784 verscheidene officiële functies, o.a. als Stadsmedicus en Weeshuismeester. Nog in 1781 publiceerde Van Lis over een' kort tevoren in zijne woonplaats levend geboren anencephaal (Verhand. Bataafsch Genootschap, dl. VI). Zijn zoon Hendrik vertrok in 1766 in dienst der V.O.C. naar Batavia. Wellicht is via hem zijns vaders pharmacopee, die reeds een' tweeden druk had gehad, in Oost-Indië en vervolgens Japan beland, alwaar zij door Soki-chi Hashimoto (^o1763 - +1836) vertaald en in 1805 uitgegeven werd. Zie hierover: Th. Benfey: *Western Alchemy Symbols in a Japanese Medical Work*. - *Chemistry*, 44, 14 (1971).
- 5) Apotheker Joris Petry, gehuwd met Petronella van 't Hof, overleed op 16 Oct. 1749 te Rotterdam.
- 6) Inzake Christiaan Bernhard Albinus raadplege men: J.E. Kroon: Enkele aantekeningen uit de geschiedenis van een beroemd anatomengeslacht. - *Ned. Tijdschr. Geneesk.*, 67, II, 1673 (1923).
- 7) *Utrechtsche Courant* van 7, 14 en 21 Febr. 1774: „Den 22. February 1774 zullen ten overstaan van de Heeren Schout en Pandverkopers van den Ed. Achth. Gerechte der Stad Utrecht (...) verkogt worden, door de Procureurs

W. van Vloten en J. Klemm , als aangestelde Curateurs over den boedel van W.H. Kroon; Een Verzameling van Welgeconditioneerde Boeken in verscheide Talen en Wetenschappen, waar by 2 Appendixen , waar van de Catalogue alomme is verzonden door A. v. Paddenburg en J. v. Schoonhoven; werdende dezelfde te Utrecht uitgegeven door A. v. Paddenburg. Nog zullen door gemelde Curateurs den 5. April onder de Boekverkopers verkogt worden de Ongebonden Boeken, waar onder goede Assortinante en Copien, van welk de Catalogue vroegtydig te bekomen zal zyn." Op 28 Mrt. werd de tweede veiling nogmaals aangekondigd. Beide catalogi zijn onvindbaar.

8) Willem Kroon werd, als zoon van Arent Kroon en Geertruydt Bool, op 7 Dec. 1690 in de Lutherse kerk gedoopt. Op 4 Mei 1715 trouwde hij met Anna Tos voor de Utrechtse Schepenen. Het echtpaar kreeg vier kinderen: Geertruda (^o1716) en Anna Catharina (^o1719), die wsch. reeds vroeg zijn overleden, en Johan Gijsbert en Willem Hendrik, die in 1747 nog bij hunne ouders, aan het Oud Munster Kerkhof, woonden. Johan Gijsbert werd chirurgijn, huwde op 10 Mei 1755 met Anna Christina Leopoldus, vestigde zich op de Nieuwe Gracht (Wijk A) en overleed aldaar op 19 Juli 1797. Zijne zonen Willem en Julianus Wilhelm werden door hem voor de heekunde opgeleid (1769 resp. 1779). Boekverkoper Willem Hendrik huwde, eveneens voor de Schepenen, op 15 Mrt. 1767 met Rebekka Juliana Deiman. Na het faillissement in 1774 zijn wij het spoor van dit echtpaar bijster. Behalve als uitgever, drukker en boekverkoper beoefende Willem Hendrik, evenals zijn vader, de dichtkunst: „Neerlands Rouw-Klacht", over den dood (1751) des Stadhouders, uit 1752 is van zijne hand en niet van Willem Kroon, den schrijver ener „Verzameling van de Bruykbaarste Nederduytsche Rymklanken" uit 1754, zoals bij Van der Aa (dl. IV) vermeld.

9) Over J. Broedelet en J. van Poolsum zie: G.A. Evers: Gegevens betreffende Utrechtsche Staten-, Stads- en Akademiedrukkers. - Het Grafisch Museum, 1930 - 1935.

10) Voor de genealogie van het geslacht Van Hamel zie: De Nederlandsche Leeuw, 50, 220-222, 252-255, 284-285, 348-351, 380-382 (1932).

11) Diens vader, Theodorus van Hamel, was koopman te Fort Orange in Nieuw Nederland, waar hij op 2 Juli 1660 overleed. Op 12 Juli 1652 tekende hij aan te Leiden met Sophia van Wyckersloot, uit Utrecht.

12) Pieter van Herzeele was in 1715, toen zijn broer Jacob al was gestorven, koopman te Rotterdam waar hij op 15 Juli 1737 zou overlijden. Suzanna en Christine van Herzeele waren hunne zusters en lieten, evenals Pieter, den kinderen van Johan Mattheus van Hamel, hunnen neef, belangrijke vermogens na (Rotterdamse akten van opvolgend 18 Jan. 1721, not. G. van Bortel; 20 Jan. 1755, not. C.A. Canter; 22 Juli 1737, not. J. Obreen). Christines achterneef en petekind Hendrik Christiaan werd speciaal bedacht.

13) De vader van Christina Elisabeth Scheffer was de uit Arnhem, als zoon van Philip Hendrik Scheffer (†Juli 1654, Arnhem) en Agnetha van Gansepoel (^o19 Sept. 1618, Amsterdam), geboortige Willem Frederik Scheffer. Deze was getrouwd met de uit Amsterdam afkomstige Lucretia Gaarts en overleed op 19 Mei 1713 te Utrecht. Jan en Arnoldo Gaarts waren broers van Lucretia (†21 Dec. 1728); Cecilia (†23 Apr. 1751, als weduwe van Michiel Bode) en Sara (†18 Apr. 1752) waren hare zusters. Van de kinderen van het echtpaar Scheffer - Gaarts: Willem Hendrik (^o10 Febr. 1691), Christina Elisabeth (^o20 Dec. 1692), Joan Martin en Philips Frederick (^o19 Mei 1694) en Arnoldo (^o31 Dec. 1699) is het laatste drietal wellicht al spoedig overleden. Vooral van moederszijde kwamen, na den dood van Sara Gaarts, Christina Elisabeths kinderen grote vermogens aan; de akten van 8 en 15 Mei en van 19 Aug. 1752, verleden voor not. W.J. van Overmeer, regelden de verdeling van Sara's nalaten-

schap tussen de kinderen van Johan Mattheus van Hamel en Christina Elisabeth Scheffer ter eenre en die van Clasina Cornelia Borrebach en wijlen Willem Hendrik Scheffer (+28 Nov. 1742) ter andere zijde. De kinderen van laatstgenoemden (15 Aug. 1718 gehuwd) waren: Richarda Margaretha (^o6 Mrt. 1721), Lucretia Christina (^o2 Dec. 1726), Frederik Hendrik (^o29 Sept. 1723). Het eerste kind, Wilhelm Frederik (^o17 Aug. 1719), was reeds op 18 Dec. 1720 overleden.

14) Aan de Westzijde, „tusschen de Paulus en Brigitte bruggen.“

15) Zie de aktes van 1752, genoemd onder 13). „Johan Mattheus van Hamel heeft wegens indispositie een merk gesteld.“ (een kruis:†).

16) Onder de promotieverzen komt er een - in het Nederlands - voor van neef Frederik Hendrik. Deze promoveerde op 12 Aug. 1745 bij Voorda in de rechten; hij overleed op 18 Mei 1758.

17) Deze te Utrecht voor not. Bernardus Sluyterman op 11 Jan. verleden akte, geeft een wat afwijkende benaming voor dit slot te Vianen; gebruikelijker is: Ameliestein of Ameliastein. Van Hamel verwierf het in 1754, doch verkocht het weer in 1773. Rond 1830 werd het gesloopt. Zie desaangaande: J.A.L. de Meyere, J.M.M. Ruijter: Kasteel Batestein te Vianen. Alphen aan den Rijn 1981.

18) Nabij het Brandolysteegje, de huidige Abraham Dolesteeg.

19) Deze stond aan de Kromme Nieuwe Gracht; Catharina Christina van Hamel (+16 Jan. 1752) en hare moeder Suzanna van Herzele woonden bij deze school. Suzanna kocht de woning op 1 Mei 1731; zij werd op 21 Apr. 1752 door de erfgenamen verkocht.

20) Aantekening bij de Gereformeerde kerk en huwelijk voor de Schepenen op 26 Juni 1754. Het kerkelijke huwelijk werd gesloten in de Geertekerk.

21) Uit diens huwelijk met Gerarda Wynanda Covyn, op 16 Juni 1726 te Utrecht, werden eerder nog geboren: Catharina Magdalena (^o10 Dec. 1727) en Nicolaas (^o9 Nov. 1729). Ten anderen male trouwde Wyer Jan van Overmeer, met Maria Selen, voor welk huwelijk op 23 Febr. 1738 ene attestatie werd afgegeven ter voltrekking in Rotterdam. Zij stierf op 25 Mei 1772 te Utrecht.

22) Akte van 28 Mei 1761, not. Hendrik van Dam.

23) Utrechtsche Courant van 24 Nov. en van 1 en 8 Dec. 1766: „Op Zaterdag den 20. December 1766, des nanoens ten 3 uren, zal binnen Utrecht in 't Koffiehuis van Sr. Stevens werden Verkocht een schoon weldoortimmerd Huis, staende in het voornaemste der Stad Utrecht, aen de Nieuwe Gracht op de Runnebaen, voorzien met vier Beneden-Kamers, waervan 'er drie behangen zyn, een Keuken, twee Boven-Kamers, benevens schoone Kelders en Kluyzen, beneden aen de gracht uitkomende, breder by Billetten en nader onderrigtinge ten Comptoire van den Notaris en Procureur van Dam binnen Utrecht.“ Het werd gekocht door Anna Catharina Costard de la Moraisiere (transport van 4 Febr. 1767) en was binnen 5 jaren in handen van hare erfgenamen.

24) Tesamen met zijnen zoon Mr. Nicolaas van Overmeer (+31 Dec. 1796), advocaat bij het stedelijke gerechtshof. Deels gelijktijdig met zijn' toekomstigen zwager Pieter van Hamel, bezocht Nicolaas de Latijnse school (inschr. op 26 Jan. 1740).

25) Op 19 Mei 1767 compareerden Daniel Theodorus van Hamel en Rudolph Kemper voor not. Hendrik van Dam i.v.m. de verdeling van Pieter van Hamel's nagelatene effecten.

26) In boedels welker beheer in de periode 1746 - 1767 aanving (een 90-tal) trof ik aan, als *artsen*: Albinus, Han, Oosterdyk Schacht, Woertman - allen professoren - De Appel, Maas, Van Nokken, Oortman, Reitz, Santen, Schultz, Schut(t), Stilting en Strijdonk; als *apothekers*: Allot, Van Alphen, Bogaerd, Ten Bosch, Van den Bijlard, De Bruijn, Dinant, Doedes, Van Driesse, Gaukes, Godard, Harling, Van Hattem, Hiltermann, Ketel, Kok, Laats, Liefding, Richard, Van Schalkwijk à Velden, Somers, Stilting, Van Thiel, Tyssot en Van Woerden; tenslotte nog zo'n 27 *chirurgijns*. Elders stiet ik nog op de namen der *artsen* Lons en Van Wachendorff, en der *apothekers* Van Spal en Juliaens.

27) Deze aan pharmaceutische literatuur zo rijke verzameling bevatte geen exemplaar van Van Hamels pharmacopee. Onder de overgeleverde namen van kopers bevond zich die van Van Hamel evenmin.

28) Ontleend aan de *Acta et decreta Collegii Medici (1706 - 1805)*; Suppl. Arch. 3a, nr. 144.

Algemene literatuur

W.F. Daems, L.J. Vandewiele: Noord- en Zuidnederlandse stedelijke Pharmacopeeën. Mortsels-Joppe 1955.

W. Stoeder: Geschiedenis der Pharmacie in Nederland. Amsterdam 1891; herdruk Schiedam 1974.

D.A. Wittop Koning: De Farmacie in Utrecht; Jaarb. „Oud Utrecht“, 58 (1957).

H. Wefers Bettink: Bijdrage tot de geschiedenis der pharmacie in Utrecht; Navorscher, 30, 209 (1880).

A.J. van der Weyde: Collegium Medicum Ultrajectinum; Ned. Tijdschr. Geneesk., 66, II, 2600 (1922).

A.J. van der Weyde: De uitoefening der geneeskunde in vroeger tijd te Utrecht; Jaarb. „Oud Utrecht“, 45 (1926).

WETENSCHAPPELIJKE MEDEDELINGEN

APOTHEKERSKALENDER 1984

De Apothekerskalender 1984, een Nederlandse, viertalige uitgave van de Twist-Productions (Nederland) is van de pers.

Gegadigden kunnen hem bestellen via de redactie te Zoersel (Dorp 15, 2153 Zoersel). Ook «Pharmacie en Kunst», delen IV en V, welke boeken samengesteld zijn uit de Apothekerskalenders van 1966-1973 resp. 1973-1980 zijn nog leverbaar aan fl. 60.- (inklusief verzendkosten, exclusief BTW) via de redactie.

De prijzen van de Apothekerskalenders 1984 zijn als volgt:

Bij 10 ex. en méér incl. verzendkosten Bfrs. 56.60 (Dfl. 3.-)

per ex., anders extra Bfrs. 140.-;

Voor 26 ex. en méér Bfrs. 52.80 per ex.;

*Opdruk firma-naam bij 125 ex. gratis op schild,
anders Bfrs. 1415.-*

BOEKBESPREKINGEN

L.M. Crismer, HET WATER VAN SPA (1983). Uitgever: Dr. Jur. L.M. Crismer. 9 Quai de la Batte, B-5200 Huy. Formaat: 30,5 × 21,5 cm., 104 blz., 145 illustraties (waarvan 10 in kleur); geïllustreerde, plastic-verharde omslag. Prijs: 960 B.Fr. (tot 31/12/83).

Dit boek is ook in franse, engelse en duitse vertaling te verkrijgen. Prof. de Duve, Nobel-prijswinnaar 1974, verzorgde het voorwoord. De bekende firma-Fotogravure De Schutter (Antwerpen) drukte het, wat op zichzelf reeds een kwaliteitswaarborg is. De s.a. Spa Monopole n.v. sponsorde een groot gedeelte van de kosten. Joris Wouters deed de nederlandse vertaling want de auteur is franstalig van geboorte. Léon Maurice Crismer is meer dan 20 jaar bezig geweest met deze studie. Een beknopt overzicht van de hoofdstukken:

- Geologie en hydrologie van de streek van Spa
- De oorsprong van Spa: Oudheid en Middel-eeuwen
- De bescherming van het Spa-water sinds de 16e eeuw
- Organisatie en commercialisatie van Spa-water vanaf 1583 tot op heden
- Export, prijzen en inkomsten
- Spa Monopole van 1912/1912 tot op heden
- Spa-water en de wetenschap
- De baden van Spa vanaf de 16^e tot de 20^e eeuw.

Zoals Ch de Duve het in zijn voorwoord zegt, is de overname van het woord «spa» in het dagelijks taalgebruik van de Angelsaksische

wereld om een minerale bron of een kuuroord aan te duiden, het beste bewijs van het roemrijk verleden van onze Spa-bronnen. 1983 beduidt ook de vierhonderdste verjaardag van de export van Spa-water. De reputatie van Spa-water dateert reeds van vóór die tijd: hart-zieken, reumalijders en zenuwlijders hebben baden genomen in het kuuroord, dat zo wonderlijk-mooi gelegen is in de Belgische Ardennen. Dit gebeurde met water uit de bron «Marie-Henriette», dat veel rijker is aan mineralen (droog residu: 95 mg/l) dan het meer klassieke water uit de «Reine» bron («Spa-Reine») (droog residu: 33 mg/l, pH = 5,6 à 6). Het Spa-Reine mineraal water is het lichtste mineraal water op de wereldmarkt. Het werkt diuretisch en is ideaal als tafelwater.

De Romeinen genoten reeds van de bronnen van Spa. Het woord Spa is waarschijnlijk een afleiding van het Latijnse «sparsa», voltooid deelwoord van «spargere» (opwellen). Plinius de Oudere sprak al over het Spa-water als van «een beroemde fontein waarin belletjes op borrelen». De H. Remaclus, de bisschop van de Ardennen, wordt ook in verband gebracht met Spa: hij zou genezende kracht gegeven hebben aan het water van de bronnen (7e eeuw). Na een insluimering gedurende de Middel-eeuwen, neemt de export van het Spa-water in de 16e eeuw weer een enorme vlucht. In de 18e eeuw werd Spa een top-kuuroord, bekend door de woorden van Keizer Jozef II als «het café van Europa»!

Het boek is een mooi cadeau voor de bibliotheek van gecultiveerde apothekers en artsen.

P.N.

Jean-François Angenot, LA PHARMACIE ET L'ART DE GUERIR AU PAYS DE LIEGE DES ORIGINES A NOS JOURS. Uitgeverij E. Wahle, rue du Méry, 14A B-4000 Liège. 1983, -8° (23 × 15,5 cm), 232 blz., 219 illustraties waarvan 35 in kleur. Prijs: 995 f.

Dit prachtig boek werd uitgegeven op initiatief van de Cercle scientifique des anciens élèves de l'Institut Gilkinet, ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de oprichting van het Farmaceutisch Instituut aan de Luikse Universiteit.

De auteur J.F. Angenot is een historicus en is met dit werk niet aan zijn proefstuk; hij publiceerde reeds andere studies, voornamelijk met Luik als onderwerp. Hij heeft zich voor deze studie heel goed laten begeleiden door specialisten in de geschiedenis van de wetenschappen en had ter zijner beschikking voorafgaande studies, o.m. *La pharmacie liégeoise*

au XVIIIe siècle van M. Durieux (1956), *l'Enseignement de la pharmacie à Liège* van N. Forliard (1968) en talrijke bijdragen van Florkin, Guislain e.a., maar de vele verwijzingen naar archieven getuigen van persoonlijk archiefonderzoek.

De eerste 6 hoofdstukken zijn een summier beschrijving van de geschiedenis van de geneeskunst, met de nodige uitlopers naar het Land van Luik, voornamelijk naar de talrijke geneeskrachtige bronnen, waarvan sommige reeds in de Romeinse tijd beroemd waren en naar de botanische schriften vanaf de renaissance (Remacle Fusch e.a.).

In de volgende hoofdstukken (7 tot 13) worden dan meer specifieke Luikse toestanden in verband met de farmacie besproken: de 17^e en 18^e eeuw, het Frans regime, de Hollandse periode, de onafhankelijkheid, de evolutie in het onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek na 1914 en de beroepsbeweging, met tussenin een hoofdstuk over de Luikse Revolutie en de apothekers (1789 tot 1794).

Dat de auteur zich soms door zijn entoesiasme voor Luik laat meeslepen is begrijpelijk, zo bv. waar hij het heeft over de bereiding van de teriak bevestigt hij: «Cette démonstration est la seule du genre dont ont ait retrouvé la trace dans nos régions.» (p.87) Wat moet men daarover denken te Brugge in het Sint-Janshospitaal? Ook wanneer de auteur met gerechte fierheid schrijft, dat de vrouw die in België als eerste een apothekersdiploma verkreeg, Jeanne Rademacker van Maaseik (met portret en diploma), dit te Luik in 1885 verkreeg, verwekt hij de indruk, dat zij ook de eerste op wereldvlak zou geweest zijn: «Si, à l'époque, quelques femmes fréquentaient déjà les universités anglaises ou françaises, la première femme pharmacien reçue par l'Ecole de Paris ne le sera qu'en 1897, soit douze ans après Liège!» (p.133) Hij ziet daarbij over het hoofd, dat reeds in 1883 een juffrouw-apotheker, gediplomeerd te Rijsel, zich vestigde te Roubaix en dat een jaar vroeger in 1882 de eerste vrouwelijke apotheker in Nederland te Amsterdam promoveerde.

Waar de auteur het heeft over de Luikse farmakopee van 1741 (p. 68), wijst hij er terloops op, dat deze in feite geen stedelijke farmakopee is maar een regionale: «Emanant du prince, et non des autorités communales comme pour les villes des Pays-Bas ou de France.» Inderdaad in andere steden was de farmakopee rechtsgeldig ofwel voor de stad ofwel voor de stad en de streek waarover de stad jurisdictie had (Brugge en het Brugse Vrije, Gent en de Vier Ambachten enz.), voorzover in deze streken van geneeskundige verzorging spraak kan zijn, apothekers zullen er zeker niet geweest zijn. Luik was anders ingesteld, de prins-bisschop heerste over een zeer uitgestrekt gebied, met verscheidene steden, waar de verordeningen (dus ook de farmakopee) van Luik van kracht waren. Deze stelling verdient zeker de nodige aandacht.

Origineel is ook de bewering, dat de *Pharmacopaea pauperum* van 1830 (p. 123) een echte farmakopee is geweest, daar deze kracht van wet heeft gehad, doordat zij, zij het dan voor de geneesheren en de chirurgijns van de hospisen en de burelen van weldadigheid, verplicht werd gesteld door «les Etats Députés de la Province de Liège». Zeker het overwegen waard!

In een encyclopedisch werk over de geschiedenis van de farmacie kunnen sommige details niet uitgewerkt worden, maar in monografieën over een bepaalde stad of streek mag men verwachten, dat details worden ontleed. Zo voel ik het op blz. 125-126 als een tekort aan, dat niet verder wordt ingegaan op de verschillende beroepsverenigingen van Luik en het Luikse en alles beperkt blijft bij een opsomming. Hier ware een geschiedkundig overzicht van iedere vereniging op zijn plaats geweest.

Als annexe volgt (p. 193) een interessante studie: *La pharmacie hospitalière à Liège, du premier pharmacien hospitalier au premier professeur* (1802-1835), van de hand van J. Demonceau, pharmacien chef de service honoraire à l'Hôpital de Bavière.

Tot slot (p. 204-216) komen dan nog de professoren in de farmacie van de Luikse universiteit aan het woord, om een uiteenzetting te geven van het onderwijs en het onderzoek, die ieder in zijn vak geeft en verricht.

Een namenlijst en een lijst van illustraties ontbreken, wat het consulteren niet gemakkelijk maakt. Het boek is rijkelijk geïllustreerd met talrijke vertrouwde en minder bekende reproducties, al komen hier en daar enkele toevallige afbeeldingen voor, waarvan men zich afvraagt, wat die met de Luikse farmacie te maken hebben.

Het boek werd met uiterste zorg uitgegeven, papier, letter en illustratie zeer verzorgd. De tekst strekt tot eer van de historicus, die een uitgesproken interesse moet hebben voor de ontwikkeling van de wetenschappen en de techniek. In één woord: een aanwinst van belang voor de geschiedenis van de farmacie in ons land.

Dergelijke werken doen dromen. Zou het niet mogelijk zijn voor iedere stad van belang of beter nog voor iedere provincie, een dergelijke monografie op te stellen. Angenot heeft aangetoond hoe het kan, men heeft enkel het stramien te volgen. Ik weet dat niet iedere provincie het dokumentatiemateriaal kan bijeen brengen, dat voor Luik, met zijn uitgestrektheid, zijn bronnen, zijn Orval en zijn universiteit voor het grijpen ligt, maar elke provincie in ons land bezit materiaal genoeg om er een boeiende monografie over te maken.

Twee voorwaarden: iemand met de nodige kennis en moed en de sponsor die het uitgeven mogelijk maakt. Luik mag zich gelukkig achten met J.F. Angenot en de Cercle Gilkinet!

L.J. Vandewiele

Henriette A. Bosman-Jelgersma, POEDERS, PILLEN EN PATIENTEN. Apothekers en hun zorg voor de gezondheid door de eeuwen. Boekhandel Kooyker, Nieuwe Rijn 15-16, NL-2312 JC Leiden, 1983, 192 blz., honderden illustraties in kleur en zwart-wit. Prijs: fl. 59.50

Si la pharmacie m'était contée, zo zou ik dit boek willen heten. De auteur «vertelt» uit het rijke leven van de farmacie. De alliteratie Poeders, Pillen en Patiënten wijst erop, dat de auteur niet van humor is gespeend en dat het onderwerp niet uit dor wetenschappelijk standpunt wordt benaderd. Verwacht dus geen verwijzingen, geen argumentatie, geen aanhaling van wet- en andere teksten, neen alles beperkt zich tot een leuk en boeiend verhaal. Dit betekent zeker niet dat we hier nog maar eens voor een louter vulgariserend werk over de farmaciehistorie komen te staan, ver van daar, alles wat erin staat is wetenschappelijk verantwoord, zonder dat bewijsvoering het vlotte verhaal komt onderbreken.

Inderdaad, dit boek is van de hand van de nieuwbenoemde professor in de geschiedenis van de farmacie aan de Leidse universiteit en het lijkt er veel op, dat hier een cursus voorligt, om studenten voor het eerst met de farmaciegeschiedenis kennis te laten maken. Vandaar dat vlotte verhaal, dat ontbreken van te overvloedige details en bronvermelding, vandaar de wijze onderrichtende konklusies die van tijd tot tijd en terloops in de tekst worden gedebiteerd.

In de lezenswaardige Inleiding bepaalt de auteur het onderwerp: «Het motief 'tendienst der zieken' is de voornaamste opdracht voor de apotheker, die vooral geen handelaar in geneesmiddelen moet zijn. Daarom is de apotheek geen winkel waar 'voor geld alles te koop is', maar is het een instituut waar men het medicament zo goed en zo snel mogelijk gereed maakt en aflevert.» «Maar de mens, de patiënt, is nog steeds dezelfde in zijn angst voor ziekte en pijn. Hij vertrouwt op het geneeskrachtige middel dat hem beter moet maken. De apotheker kan hem daarin helpen en daarom zal voor hem het motief 'tendienst der zieken' dé leidraad moeten zijn bij de uitoefening van zijn beroep.»

Het boek zelf begint met een overzicht in vogelvlucht van de oude geneeskunde, van Egypte tot Frederik II von Hohenstaufen; dan volgt: Middeleeuwse kloostertuinen en kruidenboeken, de gouden eeuw met de apotheker in leger, vloot, gasthuis en gilden, de rol van de apotheker bij de opkomende scheikunde, besmettelijke ziekten, nieuwe geneesmiddelen en

apothekersopleiding, het geneesmiddel, de apoteker en de apotheek. Alhoewel hier een zekere chronologie in steekt, beperkt de auteur zich niet tot die welbepaalde periode maar slaat dikwijls de brug naar de huidige tijd. Dit is een manier van geschiedschrijving die niet ieders goedkeuring meedraagt, maar die het verhaal veel vlotter maakt en ongetwijfeld de belangstelling verhoogt bij diegenen die voor het eerst kennismaken met de geschiedenis van de farmacie en aldus het utilitaristisch karakter van deze discipline leren onderkennen. Deze modus procedendi heeft het voordeel, dat men op vele plaatsen persoonlijke stellingnamen kan innemen, zoals bv. op p. 68: «In het verleden werd het publiek voorgelicht door kruidenboeken, dichtwerken, almanakken en medicijnboekjes, die misschien begrijpelijker, aantrekkelijker en beter te verwerken waren dan de huidige bijsluiters en persberichten, die soms angst en twijfel zaaien.»

Het boek eindigt met de vraag: «Hoe zal het verder gaan?» Deze vraag is zinvol, omdat de studie van het verleden maar zin heeft voor zover zij dienstig is voor de toekomst: «Historia docet.» De toekomst ziet de auteur optimistisch in: «Ook in de toekomst zal de verantwoording voor de kwaliteit en de distributie van het geneesmiddel bij de apotheker blijven berusten, want hij is de deskundige. Daarnaast zal de voorlichting van arts en patiënt steeds belangrijker worden. Ook zal hij dienen toe te zien op het juiste gebruik van geneesmiddelen en moeten waken tegen misbruik daarvan, alles in het belang van de gezondheid van de patiënt.» «De apotheek zal steeds meer een instituut worden waarin het geneesmiddelengebruik wordt nagegaan: 'ten dienst der zieken'» «Het is aan de apotheker zijn beroep die dimensie te geven waardoor hij als belangrijke schakel in de gezondheidszorg zijn dienende taak optimaal zal kunnen vervullen.»

Het boek is overvloedig en zeer verzorgd en uitgelezen geïllustreerd; men vraagt zich wel eens af waarom bepaalde prenten de eer genieten zo groot te worden afgebeeld, andere zou men dan groter willen zien, maar dat hangt vanzelfsprekend af van persoonlijk gevoel en appreciatie. Wat zeker lof verdient is de uitgebreide uitleg die bij iedere prent in de marge wordt gegeven; dit maakt dat de striplezers (en die worden als maar talrijker) toch nog iets van de tekst ingelepeld krijgen. Ofschoon het boek ongetwijfeld een kijkboek en een kunstboek is, zal het wel in de bedoeling liggen van Professor Bosman er meer een leer- dan een prentenboek van te maken.

Verder beamen wij ten volle wat Dr. Wittop Koning in het Voorwoord schrijft: «Het boek voorziet in een behoefte, want Stoeders Geschiedenis der pharmacie in Nederland dateert van 1893 en is verouderd.» Wanneer het boek van Stoeder zal herschreven worden, zal het boek van Professor Bosman van groot nut zijn.

Maar niet alleen voor Nederland is het boek interessant, ook voor ons is het van uitzonderlijk belang, niet alleen omdat de geschiedenis van beide landen grotendeels parallel verloopt, maar vooral om de prachtige dokumentatie en de wijze lessen over de farmacie, die universeel zijn. Een vriendelijk gebaar naar het Zuiden zien we trouwens in de mooie afbeelding van de Cisterciënzer-non van het Sint-Janshospitaal te Brugge, Sint-Rochus van de Vlaamse schilder Quinten Metsys, Den Herbarius in dietsche, Jacob van Maerlant, Yperman, de Bittere Medicijn van de Oudenaardse Adriaan Brouwer en andere meer. Ten zeerste aanbevelen!

L.J. Vandewiele

APOTHEKERKALENDER 1984 (NEDERLAND). Uitgegeven door: Twist Productions, Oude Deventerweg 12, NL-7448 RL Haarle. Tel.: 05725.420. Prijs: een vermindering bij bestellingen in het groot wordt toegestaan.

Niet alleen in het Duitse taalgebied («Deutsche Apotheker Kalender») maar sinds kort ook in ons taalgebied, komt er een apotekerskalender op de markt. Na Nederland, versijnt hij nu ook op de Belgische markt. Spijtig genoeg is het exemplaar dat hier voorligt, gebaseerd op Nederlandse feestdagen. Volgens de uitgever zal echter op aanvraag dit jaar, en in elk geval volgend jaar een op Belgische feestdagen afgestemde kalender voorhanden zijn. Zes tweemaandelijks reproducties maken deze mooie uitgave uit:

januari-februari:

De Hongaarse koningskroon, versierd met medaillons met o.a. de heilige Stephanus, Cosmas en Damianus.

De kroon is vervaardigd in de 12e eeuw uit vroeg-byzantijns en westelijk goudsmidswerk. *Nationaal Museum, Boedapest.*

maart-april:

Jan Halla. Herinnering aan de apotheek 1976.

Van deze in 1926 te Praag geboren Tsjechische kunstenaar en apotheker zijn reeds eerder enige werkstukken op de apothekerskalender geweest.

Kleurenlitho, afmetingen 55,5 × 30 cm.

Dr D.A. Wittop Koning, Amsterdam.

mei-juni:

Apotheker K.D. Baas (overleden 2 maart 1947 op 82-jarige leeftijd) vervaardigde voor zijn kleindochter een poppenhuis, natuurgetrouwe weergave van de apotheek op de Zijl te Dokkum.

Streekmuseum «het Admiraliteitshuis», te Dokkum.

juli-augustus:

Majolika apothekerspot, vervaardigd te Antwerpen omstreeks 1600. De geel omzoomde cartouche draagt het opschrift NUCES CONDITA, geconfijte noten.

Semmelweis Museum, Boedapest.

september-oktober: «Something wrong somewhere» is de naam van een schilderij van de engelse schilder Charles Green (1840-1898).

Interieur met kosten, bussen, bemande flessen en een gemberpot.

Victoria and Albert Museum, Londen.

november-december: Jules Chéret (1836-1932). Affiche voor Pastilles Géraudel. 1896. Hij vereeuwigde de vrouw in de gestalte van de danseres Charlotte Wiehe, «Chérette», wier charme hij vaak ten behoeve van de farmaceutische produkten in beeld bracht.

Afmetingen 58 × 39 cm.

Stedelijk Museum, Amsterdam.

P.N.

RUITER, Theo de, VAN DE «MEDICYN» TOT APOTHEKER. Enige aspecten van de farmaceutische geschiedenis in het algemeen en die van Utrecht in het bijzonder. Subfaculteit der Farmacie van de Rijksuniversiteit Utrecht, Catharijnesingel 60, NL-3511 GH Utrecht, 1983, 62 blz., ill.

In dit gestencild boekje worden de problemen geschetst, die er geweest zijn aan de Rijksuniversiteit van Utrecht in verband met de huisvesting van de studenten in de farmacie, die als gevolg van hun steeds groeiend aantal en de uitbreiding van de leerstof, regelmatig in hun laboratoria gekneld raakten. Een verschijnsel dat zich in nagenoeg iedere universiteit

zal voorgedaan hebben. Voor de Utrechtse universiteit staan de verschillende uitbreidingen vanaf 1876, datum waarop de Nederlandse apothekers universitaires werden, nu te boek. De galerij van professoren die nauw betrokken zijn geweest bij het farmaceutisch onderwijs in Utrecht, een 12-tal die overleden of emeriti zijn, en de opsomming van de huidige hoogleraren, aan vakgroepen of secties verbonden, beëindigen dit werkje.

De auteur heeft gemeend er goed aan te doen deze welomlijnde studie te laten voorafgaan van een «Geschiedenis», een soort van Inleiding, waarin een paar originele, zij het niet bewijskrachtige ideeën naar voor komen; zo bv. de ontwikkeling van de «apteeker» uit de rondreizende marskramer, die zich «in de meest welvarende steden (heeft) genesteld als artsienijkoopman» of dat de «apteeker» «bij feestelijke gelegenheden ook goede zaken als kapper» deed.

Een paar Utrechtse eigenheden komen daarna aan de orde: de apothekersgilde 1655, het onderwijs dat heel wat te wensen liet: zo weigerde de stadsmagistraat van Utrecht lange tijd de leerlingen in de artsienijbereidkunde toegang tot de stadstuin. Dan volgt nog een klein hoofdstuk «Utrechtse Pharmacopee», waarin iets over de eerste Utrechtse farmakopee 1656; waarom dan de Pharmacopoea Ultrajectine Nova van 1749 daarbij wordt afgebeeld en niet de eerste van 1656 of die van 1664 die minstens zo decoratief is, is niet duidelijk.

Er is weinig bekend over de Utrechtse farmacie in het verleden, veel archieven gingen verloren; deze publikatie brengt evenmin nieuwe elementen aan.

L.J. Vandewiele

Na de Galenische-Chymice manier, LEEUWARDER APOTHEEK (1702). Faksimile-uitgave. Tilburg 1983. Verkrijgbaar bij: Dr. F.A.H. Peeters, Molenstraat 140, NL-5014 NG Tilburg. Prijs: Fl. 25.

Dit klein boekje (-12°), inhoudend: Titelprent + Titelpagina + Opdracht + Voorreden + Drukker tot den Lezer + Chymische Characters + Van de Hierlandse Medicinale Gewichten en Maaten met haare Teickens + Gedicht van F. van Raesfeldt + Gedicht op de Nieuwe Druk + 174 blz. (farmakopee) + Register + Ordonnantie raaken de Apothekers ende d'Apoteek binnen Leeuwarden (1687), verschijnt als nr. 5 in de reeks faksimile-uitgaven door Dr. F.A.H. Peeters uitgegeven en waarvan de nrs. 1, 2, 3 werden besproken in het Farmaceutisch Tijdschrift voor België, 59 (1982), nr. 6, p. 575-576 en nr. 4, *ibid.*, 60 (1983), nr. 1, p. 70.

In een voorwoord geeft Dr. Peeters een kort maar goed gedocumenteerd overzicht van de wording van de Leeuwarder farmakopee. Hij doet dat eerst in het Fries «vermits het den Friezen toekomt *ten minste* over de hun onmiddellijk rakende aangelegenheden in de eigen taal te worden benaderd» en dan in het Algemeen Nederlands.

Er zijn veel uitgaven geweest van de farmakopee van Leeuwarden: 2 in het Latijn (1687, 1698) en 11 vertalingen (1687, 1692, 1692, 1696, 1702, 1712, 1720, 1731, 1736, 1745, 1774). Waarom de voorkeur wordt gegeven aan de uitgave 1702 is niet zo duidelijk. In het voorwoord wordt Rijsel verkeerdelijk Rijssel gespeld, terwijl anderzijds Valenciennes terecht met de Vlaamse naam Valencijn wordt aangeduid.

Eindelijk kan iedereen nu beschikken over de tekst van een stedelijke farmakopee in het Nederlands, waar vroeger de Latijnse tekst voor sommigen hinderlijk was. Ik kan mij indenken dat iedere apotheker wel eens kennis wil maken met de inhoud van een oude farmakopee; dat is nu mogelijk. De oplage is beperkt tot 250 exemplaren.

L.J. Vandewiele

PHARMACOPOEA ROTERODAMENSIS GALENO-CHYMICA, of ROTTERDAMSCHE GALENISCHE en CHYMISCHE APOTHEEK (1709). Verkrijgbaar bij Dr. F.A.H. Peeters, Molenstraat 140 - NL-5014 NG Tilburg. Prijs: Fl. 25.

Als nr. 6 in de Reeks facsimile-uitgaven van Dr. F.A.H. Peeters (zie voorgaande bespreking) hebben we hier de reprint van de eerste der 4 stedelijke farmakopees van Rotterdam (1709, 1728, 1735, 1736), alle vier in het Nederlands. Rotterdam heeft geen Latijnse farmakopee gekend; de eerste twee hebben geen titelprint. De uitgave die voorligt is een Klein -8° met de volgende inhoud: Titelblad + Chymische Characters + Extract uit het Privilegie + 120 blz. (farmakopee) + Index + Fauten dus te verbeteren. Finis.

In het Voorwoord wordt een degelijk overzicht van de farmaciegeschiedenis te Rotterdam samengevat; hierin lezen we de reden waarom een toch belangrijke stad als Rotterdam zo laat (1709), 70 jaar na Amsterdam, zijn eerste farmakopee uitgaf. Waarom de voorkeur voor de reprint hier gaat naar de uitgave 1709, zonder titelprint, liever dan naar die van 1735 of 1736, wel voorzien van een titelprint, wordt niet gezegd.

De Nederlandse tekst, gemakkelijker te konsuleren dan de Latijnse teksten, is hier een pluspunt. Zeker een grote aanwinst voor alwie zich de zeldzame en kostbare originele farmakopee niet kon aanschaffen; derhalve zeer aanbevolen. De oplage bedraagt slechts 250 exemplaren.

L.J. Vandewiele

BIJEENKOMST / REUNION

De eerstvolgende bijeenkomst van de Kring vindt plaats te Luik op 13 en 14 oktober 1984, naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van het Farmaceutisch Instituut aan de Luikse Universiteit.

De navolgende bijeenkomst zal plaats vinden te Antwerpen op 1 en 2 juni 1985 ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Koninklijke Apotekersvereniging van Antwerpen.

La prochaine réunion du Cercle aura lieu à Liège le 13 et 14 octobre 1984, dans le cadre des manifestations commémorant le centenaire de l'Institut de Pharmacie à l'Université de Liège.

La réunion suivante se tiendra à Anvers, le 1 et 2 juin 1985 à l'occasion du 150e anniversaire de la fondation de la Société royale des pharmaciens d'Anvers.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 — Fondé le 18 avril 1950

Bestuur :

Voorzitter - *Président* : E.L. Ahlrichs, Prof. Ritzema Boslaan 13, Utrecht
O/Voorzitter - *Vice-Président* : E.G. Segers, av. W. Churchill 124, 1180 Bruxelles
Sekretaris-Secrétaire : B. Mattelaer, Voorstraat 40, 8500 Kortrijk.
Penningmeester-bibliothecaris, *Trésorier-bibliothécaire* : Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma, Mathenesselaan 1, 2343 HA Oegstgeest.

Leden - *Membres* : Dr. D.A. Wittop Koning, Raphaëlstraat 22, Amsterdam
Dr. A. Guislain, 110 rue Royale, 6030 Marchienne
J.B. Van Gelder, Spronkiaan 54, Goringhem

Ereleden - Membres d'Honneur :

Prof. Dr. A. E. Vitolo, Pisa (1955) — Dr. L. Vandewiele, Destelbergen (1960) —
Lic. P. Julien, Paris (1970) — Prof. Dr. G. Folch Jou, Madrid (1971) — Prof. Dr. K.
Ganzinger, Wien (1975) — Prof. Dr. A. Heyndrickx, Gent (1975) — Prof. Dr. G.
Sonnedecker, Madison (1975) — Prof. Dr. H. Tartalja, Zagreb (1975) — Dr. D.
Wittop-Koning, Amsterdam (1975) — Prof. Dr. W. Schneider, Braunschweig (1981).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) — Bureau Hufen (Bosch en Duin) —
V.S.M. Geneesmiddelen (Alkmaar) — Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild
(Gent) — Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) — Apothekersvereniging
Leuven e.o. (Leuven) — Maatschappij Centrafarmacie (Etten-Leur) — Apr. Jean
Copin (Brussel) — Mevr. M. Delbeke-Vanderschelden (Ieper) — Departement
GOUDA der KNMP (Boskoop) — Departement DEN HAAG der KNMP (Delft) —
Departement GRONINGEN der KNMP (Groningen) — Departement NOORD-BRA-
BANT der KNMP (Eindhoven) — Departement ROTTERDAM der KNMP (Rotter-
dam) — Departement FRIESLAND der KNMP (Drachten) — Departement UTRECHT
der KNMP (Utrecht) — Departement ZEELAND der KNMP (Middelburg) — Gist-
Brocades Farmaca (Rijswijk) — Prof. Dr. Apr. A. Heyndrickx, Lab. v. Toxicologie
(Gent) — Kon. Mij ter Bev. Pharmacie (Den Haag) — LUNDIA apotheekinrichting
(Varsseveld) — Inst. v. Geschiedenis Natuurwetenschappen (Utrecht) — Drs. apo-
theker J.A. Schravessande (Rotterdam) — Stichting Ver. Ned. Apotheken (Den
Haag) — Fa. van Weerdenburg (Almere) — Mevr. J. de Ridder-van As (Eindhoven).